

~~मार्ग~~
~~मार्ग~~
Acc. 151
27 folios

या पत्र का प्रकर्म
नौ मां सावेदांत ग्रंथः

५

श्रीमते गुरुणा कलेभ्यो नमः यत्कृपाले शमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् प्राप्यते तमहं वंदे गोविंदं भक्तवत्सलम् २ अने गुरुणा संयत्नम्
 नंत भजनप्रियम् अने तह पिणं वंदे गुरुमानदह पिणम् २ इह खलु परमकाठणिकेन भगवता जेसिनि अथिणान् अथातो धर्मजित्तासेत्या
 दिना द्वादशाध्यायेषु धर्मो विचारितः तत्र वेवेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः यथायागादिः सहियजेत स्वर्गकामरत्यादिवाक्येन स्व
 मुद्दिश्य विधीयते तथाहि यजेतेत्यत्र हि अतं पशुद्वयम् यजिधातुः प्रत्ययश्च तत्र प्रत्ययेऽप्यंत्पशुद्वयम् आख्यातत्वं लिङ्त्वं च आख्यातत्वं च
 दशसुलकारेषु विद्यते लिङ्त्वं च पुनर्लिङ्गो वत आख्यातत्वं लिङ्त्वाभ्यां भावने चोच्यते भावनानामभिवर्तनं वनानुकूलो भावुकव्यापारविशेषः सच
 द्विविधा शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति तत्र प्रहृषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दी भावना सच लिङ्त्वं शोभोच्यते लिङ्गप्रवणोऽयं मां प्रवर्त
 यति मत्प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारवानेयमिति नियमेन प्रतीयमानत्वात् यच्च यस्मात्प्रतीयते तत्तत्प्रवृत्त्यम् यथा गौशाब्दस्य गोत्वम् सच प्रवृत्त्यनुकूलो व्या
 पारविशेषो लोकोक्तप्रहृषनिधेः मिश्राय विशेषः वेदे तु प्रहृषाभावात् लिङ्गादिशब्दनिधे च न हि वेदः प्रहृषनिर्मितवेदस्याध्ययनं संवर्गवध्ययनपूर्व
 कं वेदाध्ययनसामान्यात् अधुना अध्ययनं यथा इत्यादिना वेदापोहयेत्यस्य साधितत्वात् यः कल्पसकल्यपूर्वतिन्यायेन संसारस्यानादि
 त्वात् ईश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात् ईश्वरोक्तकल्पीये वेदे मस्मिन्कल्पे स्मृतिरुपदिशति एतावन्तेवो ययतो प्रमाणं तरेणार्थमुपलभ्य चित्तवत्कल्प
 नावपयते अतएव प्रहृषाभावात् लिङ्गादिशब्दनिधे च सा अतएव शाब्दी भावनेति च यदि शनिसाच शाब्दी भावनोपायमये च ते साध्यं साधनं
 रतिकर्तव्यतां चेति तत्र साध्याकांक्षायां च यमाणां प्रात्रयोयेतां धीभावना साध्यत्वेन संवध्यते एकप्रत्ययागम्यत्वेन समानभिधानश्रुतेः यद्यपि स
 र्व्यादीनां प्रपि एकप्रत्ययागम्यत्वं समानम् तथापि योग्यताभावात् न ते सांभाव्यत्वेनान्वयः करणाकांक्षायां लिङ्गादिशब्दानं करणत्वेन संवध्यते तस्य
 च करणत्वेन भावनोपादकत्वेन सन्निकर्षस्येव रूपदिज्ञाने सन्निकर्षात् कल्प्यादिज्ञानस्येव लिङ्गादिज्ञानात् प्राक्शाब्दधर्मभावनायां भाव २ म
 यथाह पादिज्ञानस्योपादकत्वे निद्रियार्थसन्निकर्षस्य करणत्वेन तत्र तथा भावनायावत्पादकत्वेन लिङ्गाज्ञानस्य करणत्वमिति भावः

एतेनैव व्रीहिसुप्रोचणेनयथासंस्काररूपमद्वयं फलं तद्वदत्रापीतिभावः २
 फलं जनयितुं समर्थः ॥ हेतुं हेतुतिवाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात् ॥ अतोद्वयद्वयायातान्नयागस्य सोमार्थत्वं न मिति न यागेन सोमभावयेदित्यन्वयः संभव
 तिकराण्येनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तश्च ॥ अथ सोमेन यागभावयेदित्यन्वयः ॥ करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य यागार्थत्वात् ॥ तत्र यद्यपि
 सोमस्य यागार्थत्वाद्यागनिर्दिष्टमेव प्रयोजनं लभ्यत इति नादद्वयद्वयापत्तिः ॥ नाधिकराण्येनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिः ॥ करणत्वेनैव
 च यात् ॥ तथापि अग्राप्तत्वात् भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थेव ॥ ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेनान्वितस्य साध्य
 त्वेनोपस्थितिः ॥ तद्वाचकत्वात् यादभावात् ॥ किंतु भावनायां यागसंबंधमात्रं प्रतीयते ॥ यागस्य च भावनासंबंधः ॥ करणत्वेन साध्यत्वेन च संभवति ॥ तत्र
 करणत्वं समादायफलसंबंधः ॥ साध्यत्वं श्रमादायगणसंबंधश्च ॥ स्यादिति चेन्नैव मयदपि भावनायां यागस्य संबंधमात्रं प्रतीयते ॥ तथापि का
 रणत्वेनोपस्थितिदशायां साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति ॥ विरोधात् ॥ तदवश्यं यागेन स्वर्गभावयेदिति करणत्वेनान्वये सति पश्चात् सोमेन मां भाव
 येदिति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः ॥ ततश्च वाक्यभेदः ॥ न च प्रत्ययाभिहितभावनास्वरूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति युक्तं च कुं कारकाणामेव क्रियान्वयात्
 तसिद्धसोमस्य न सामानाधिकरण्येनैव अधिकरणेनान्वयः संभवति ॥ ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकांक्षायां यथायागः ॥ करणत्वे
 नान्वेति तथेति कर्तव्यताकांक्षायां सोमस्येति कर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयोऽस्तु ॥ किं मत्वर्थलक्षणायेति चेत् न ॥ सोमेनेति तृतीयया कृणुवाचिन्या
 सोमस्येति कर्तव्यतात्वात् न मिधानात् ॥ तत्र पदेति कर्तव्यतात्वं लक्षणाद्योच्यते ॥ ततो वरं सोमस्य देवप्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणा गणेत्यन्यायकल्पनेति न्यायात्
 अथ वेदोवाप्रायदर्शनादित्यधिकरणोक्ता संजातविरोधित्वन्यायेनोपेत्य प्रत्यय एव लक्षणातिचेत् ॥ तथापि सोमस्येति कर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्ति
 सिद्धस्य वस्तुन इति कर्तव्यतात्वाभावात् ॥ क्रियाया एवेति कर्तव्यतात्वात् ॥ द्रव्यस्य केवलसंगत्वात् ॥ अत एवेति कर्तव्यतात्वाभावात् ॥ द्रव्यस्य प्र

यदेन साध्यत्वेनान्वयं यजेतेत्यत्र एव यदेन साध्यत्वेनान्वयं

रेवत्यधिकरणकत्वावन्तीयात्मकमग्निष्टोमसामभाव्यकभावनानाविष्टाष्टपञ्चभाव्यकैतद्यागकरणकतदुपकारकारकाङ्गकलापेति कर्तव्यत्वात् का भावन इति वाक्यार्थः २

प्रतीतिर्याग्यागविषयः ३

यथाभावनायांसमानमदभ्युत्पायागस्यभाव्यत्वनाशं कयापुरुषार्थत्वेन परिहृतमयदिधात्वर्थस्यकरणत्वेनैव भावनायामन्वयस्तदाभाव्यत्वशंकेवनो
देतीतिव्यर्थेयथाव्यमधिकरणमापद्येत किंचवाजमेयाधिकरणोत्तत्रसंबंधआशंकपरिहृतःधात्वर्थस्यकरणत्वेनैवान्वयेतत्रसंबंधशंकेवनस्यात्तत्र
संबंधशंकापरिहारेचव्याख्यातो किंचधात्वर्थस्यनकरणात्वेनैवान्वयः गणकामाधिकरणोऽप्यत्रयत्वेनधात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् तथाहिद्वे
द्वियकामस्यजुहुयादित्यत्रनतावद्वेसोविधीयते तस्यचवचनान्तरेणप्राप्तत्वात् नापिहोमस्यफलसंबंधः गणयदानर्थक्यायतेः नापिगणसंबं
धंविधत्तेफलपदानर्थक्यायातात् नाप्युभयसंबंधंविधत्ते प्राप्तेकर्मणि अनेकविधानेवाक्यभेदापत्तेः यथाङ्गः प्राप्तेकर्मणिनानेकेवि
धातुशक्यतेगणःअप्राप्तेविधीयतेवहवोप्येकयत्नतइति अत्रचकर्मपदगणोत्पलक्षणम् एकोदेशेनानेकविधानेवाक्यभेदात् अतएवगृहेकत्वाधि
करणोऽहंसंसाध्यित्यत्रग्रहोद्देशेनएकत्वमात्रविधौवाक्यभेदोद्भूतैकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् रेवत्यधिकरणेचएतस्यैवरेवतीषुवारवन्तीयमग्निष्टो
मसामकृत्वाष्टपञ्चकामोद्देशेनयजेतेत्यत्रवारवन्तीयस्यरेवतीसंबंधेअग्निष्टोमसामसंबंधेफलसंबंधेचविधीयमानेवाक्यभेदात् भावनापसर्जनंभावनाना
रंविधीयतइत्युक्तम् तस्मात्प्राप्तेहोमेनोभयविधानंसंभवति नापिहोमातरंविधीयतेगोएवप्रसंगात् प्रकृतदानाप्रकृतकल्पनाप्रसंगात् मत्वर्थलक्षणा
प्रसंगाच्च नापिदधेवकेवलंकरणत्वेनविधीयतइतिप्रकृतम् केवलस्यव्यापारानाविष्टस्यकरणत्वात्प्रमपत्तेः कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करण
स्य किंतर्हि विधीयतइतिचेत् दध्नेतिरतीययानुपात्तदधिकरणत्वंफलभावनायांकरणत्वेनविधीयते प्रत्ययार्थत्वेनदध्नेतिरस्यप्राधान्यात् एवंचद
धिकरणत्वेनद्वियंभावयेदितिवाक्यार्थः करणत्वंचकिंप्रतियोगिकमित्यपेक्षायांसन्निधिप्राप्तोहोमःअप्यत्रयत्वेनसंबंधते तत्रअग्निष्टोधात्वर्थस्याप्यत्रयत्वेन
चयःप्रकृतमनुसृतम् तन्निष्ठधात्वर्थस्यनकरणात्वेनैवान्वयइति किंतर्हि कचित्करणत्वेनकचित्गद्यत्वेनकचिदाश्रयत्वेनेति गणविधौचसाध्यत्वे
नान्वसंभवतीतिनमत्वर्थलक्षणायाःप्रयोजनम् किंचगणविधौमत्वर्थलक्षणायांगणस्यधात्वर्थगत्वेकिंमानमिति वक्तव्यं नतावदुतिः मत्वर्थ

यथागोणप्रहंभावयेतस्यैवरेवतीषुवारवन्तीयमग्निष्टोमसामसंबंधेफलसंबंधेचविधीयमानेवाक्यभेदात्

कारणदग्रहणम् यथाहुः नावांतरक्रियायोगादुतेवाक्योयकल्यितात् गुणद्वयेक्यंभावेर्हंतिप्रकृताक्रियारति तदेतदश्वेवक्ष्यामः किंचसोमेनयजेतेति
 यागस्योत्पत्तिवाक्यंनत्वधिकारवाक्यम् ज्योतिषोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात् उत्पत्तिवाक्येचनेतिकर्तव्यताकांक्षा इष्टविशेषाकांक्षा
 कलुषितत्वेनेतिकर्तव्यताकांक्षायाविसृष्टमनुत्थानात् तात्सिद्धं सोमस्यनेतिकर्तव्यतात्वेनभावनायामन्वयः तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपपत्त्याऽंश
 मत्वर्थलक्षणावाचेति नन्वेवमपिसोमेनयजेतेत्यत्रनविशिष्टविधानम् गोरवात् मत्वर्थलक्षणायाताच्चकिंचदध्याजोहोतीतिवत् - गुणमात्रविधानमस्तुविधि
 शक्तेर्गुणसंक्रमात् यथाहुः सर्वत्राख्यातसंबद्धेषूपमणोयदान्तरे विधिशक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्वातोर्नुवादतेति नचयागस्याप्राप्तत्वात्तद्दृष्टान्तोपविधानमितिवा
 च्यम् ज्योतिषोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यनेनयागस्याप्राप्तत्वात् नचास्याधिकारविधित्वेननोत्यतिविधित्वमितिवाच्यम् उद्दिष्टायजेतपञ्चकामइतिवदे
 कस्येवोभयविधित्वोपपत्तेः एवंचसोमेनयजेतेत्यत्रनमत्वर्थलक्षणा यदित्वत्रविशिष्टविधानंस्यात्तदान्वयानुपपत्त्यामत्वर्थलक्षणास्यात् ज्योतिषोमेन
 यागेनस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रतुयागाविधानेकचिन्नमत्वर्थलक्षणा नतावदेतस्मिन्वाक्येज्योतिषोमेनयागेनस्वर्गभावयेदितिप्रामाणाधिक
 रण्येनेवनुपपदस्यान्वयात् नापिसोमेनयजेतेत्यत्रयागोद्देशेनसोमविधानात्सोमेनयागंभावयेदिति ननुयुनुवादेप्यस्तिमत्वर्थलक्षणात्र
 तएवोक्तविधानेवानुवादेवायागः कारणमिष्यतेतत्समीपेत्तीयान्ततद्वाचित्वंनमुंचतीति अतश्चविशिष्टविधाविवर्णाविधावप्यस्त्येवमत्वर्थ
 लक्षणोतिचेतमेवमगुणान्वयानुपपत्त्याहिमत्वर्थलक्षणोक्तिर्यदातभावनायांधात्वर्थस्यकरणात्वेनान्वयः तदान्वयानुपपत्त्याहिसांगिकर्त
 व्या गुणविधौचनधात्वर्थस्यकरणात्वेनान्वयोमानाभावात् नहिदध्याजोहोतीत्यत्रहोमस्यकरणात्वेनश्रूयते तद्वाचकत्वात्तीयाद्यभावात्कल्य
 तइतिचेन्नगुणस्यतत्रविधित्सितत्वेनसाध्याकांक्षायांसाध्यत्वकल्यनाथएवोचितत्वात्तदध्याहोमंभावयेदितिनचायमस्तिनियमोभावनायां
 धात्वर्थस्यकरणात्वेनान्वयोनप्रकारांतर्ज्योतिषाद्यपूर्वयज्ञानुत्थानायत्तेः षष्ठाद्वेदियजेतस्वर्गकामइत्यादौप्रत्ययवाच्यायांचक्षमाणा

५३
 अत्रान्वयविधयः

३: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अध्यागमिनोत्राधिकरण इति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रेण होमेनैवं भावयेदिति वाक्यार्थो लोकोचनदशाग्रामिन् । होत्रं जुहोतीति वाक्यमालोचयत एतद्वाक्यमेव गुणविधायकत्वमिति प्रतीतिर्भवतीति चेत्तदर्थः २
देशेन गुणमात्रविधानात् न मत्वर्थलक्षणोति । तत्र चार्थसादृश्यादिभिरप्यग्निहोत्राधिकरणफलतोगुणविधिर्यनयतीति
तद्विधौ एतद्वार्तिकं अधिकारविधौ भिन्नायेनागुणैर्द्वयजेतेत्यादिनामधिकारात् तत्र हि यागो विधीयतामुत्पत्तिवौक्यसिद्धौ चानूद्यतांशुभयथापि
करणत्वेनान्वयात् तृतीयांशस्य तद्वाचिन्न्यथा न्ययपयत्तेरिति तस्माद्गुणविधौ विनापिलक्षणाय न च योपयत्तेर्न मत्वर्थलक्षणोति । अतश्च सोमेन यजे
तेत्यत्र न विधिः विधानं किंतु गुणमात्रविधानं यागस्य ज्योतिष्ये मेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतस्मिन्वाक्ये विधीयत इत्येव युक्तम् । अन्यथा मत्वर्थलक्षणाय
ज्योतिष्ये च्यते यद्यपि यागो देशेन सोमविधौ न मत्वर्थलक्षणतयापि मागस्याप्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र यागो देशेन सोमविधानं न संभवति न च ज्योतिष्ये मे
नेत्यादिना प्राप्तत्वात् । तद्विशेषेण गुणमात्रविधीयत इति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः कर्मस्वात्ममात्रबोधको हि विधिः च वि
धित्वेन च विहितस्य कर्मणाः फलविशेषसंबंधमात्रं अधिकारविधिना क्रियते फलविशेषबोधकस्याधिकारविधित्वात् यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालो भव
तीत्येतद्विहितस्य कर्मणाः फलविशेषसंबंधमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविधौ रतितस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वं स्यादेतत्तद
र्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वं संभवति । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यान्र्थक्यायतेः न हितेर्न दार्कर्मविधीयते तस्य दर्शपूर्णमासाभ्या
मित्यनेन विहितत्वात् नापि गुणविधानं संभवति प्राप्तकर्मणा । अनेकैर्गुणविधाने वाक्यभेदायतेः अतः आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्श
पूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वं युक्तम् । ज्योतिष्ये मेनेत्यस्य अधिकारविधित्वे उद्दिदायजेतपशुकाम इत्यादिवत् उत्पत्तिविधित्वे च स्वीक्री ।
यमा एनकस्य चिदानर्थक्यम् सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् यागो देशेन सोममात्रविधानाच्च न वाक्यभेद इति चेत्तमेव यद्यपि सोमेन यजेतेत्य
त्र न वाक्यभेदः तथापि ज्योतिष्ये मेनेत्येतस्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे तस्य च फलसंबंधे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव सोमेन य
जेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणाः फलसंबंधमात्रविधाने तदभावात् उद्दिदायजेतेत्यत्र तु वचनात्तराभावेनागत्या तदाश्रयणं न च सोमेन यजेत्यत्रापि ।
उद्दिदायजेतेत्यस्य पूर्वपक्षे यागवत्त्वादेर्गोद्दिद्व्यगुणो विधीयते पशुकाम इति तस्योत्पत्तिविधौ मरति प्राक्तनकदेशानुवाद इत्यतिशयोक्त्येव सोमेनावहृत्त्वात् उद्दिद्व्यगुणवि
धिना संभवेत्पि उद्दिद्व्यगुणविधिष्यो यागफलविशेषाय विधीयते इत्यत्र धात्वर्थस्य विधेयत्वेन वाप्यत्वे च धात्वर्थस्यैकरात्वनान्वयः उद्दिद्व्यदे मत्वर्थलक्षणोति भावः २४

अग्निपुराणशोधनेकाणविधानेति॥
सोमेनयनेतेत्यतिवाक्यं उद्दिष्टिप्रिययागविधाने
गमदीपयोगद्विनामकगणविधानेचेत्यर्थः २
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

म
वः२५

यदिहोम

कल्पते

तत्त्वोदित्यर्थः

लोमदिग्मस्य धात्वर्थस्योक्तिर्न जुह्वयदिति वचनं तरेण विहित

यदिदधिहोमाग्नं स्यात्तदा मनुष्यादधिहोमयोः सहोद्वारणं व्यर्थं स्यादतो दधिहोमाग्नित्वाकारकोऽसिं गच्छतमिवाहारात्मकवाक्यान्वयानुपपत्त्या कल्पते तदन्तरं दध्राहोमभावयेदिति श्रुतिः
 मत्वर्थलक्षणयोः तृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थस्येवांगत्वेमाने स्यात्तदंगत्वात् सप्तमिहारात्मकवाक्यमिति चेत् तत्किं स्वतंत्रमेवमानं नुतल्लिङ्गश्रुतीकल्पयित्वा नाद्येव
 वलाधिकरणविरोधात् तत्रैहिवाक्यलिङ्गश्रुतीकल्पयित्वांगत्वेमानमिति न्यक्तम् द्वितीये प्रत्यक्षश्रुतिमत्तस्य सुत्यंतरकल्पने तस्मादेव वा न्यादृष्टिकल्पने नृश
 प्रयासः समाश्रितः स्यात्विशिष्टविधौ चागत्या तदाश्रयणम् किंच भवतु श्रुत्यंतरकल्पनम् तथापि तत्सहकृतः प्रत्यक्ष एव त्रिभिर्धात्वर्थ्यांगत्वेन ग्रां वि
 धत्तेऽतः कल्पितविधौ तरेकल्पितमिति चेत् न श्रुतविधेर्वर्षतापत्तेः न हितेनैतदाग्रां विधीयते कल्पितविध्यंतरंगिकं रात्नापि धात्वर्थः तस्यैव
 चानांतरेण विहितत्वात् अथ श्रयमाण एव विधिः कल्पितश्रुतिसहकृतो धात्वर्थ्यांगत्वेन ग्रां विधत्त इति चेत् तर्हितत्रकथे धात्वर्थस्यान्वयः कणात्वे
 नेति चेत् न अन्वयानुपपत्तेः न हि संभवति दध्राहोमेनेति वान्वयः साध्यत्वेनैवान्वयो दध्राहोमं भावयेदिति चेत् तथापि न्यूनवादेऽपि धात्वर्थः क
 रणत्वेनैवान्वेतीत्येतदुपेक्षितं स्यात् विवक्षितवाक्यार्थश्रवित्वेनैव मत्वर्थलक्षणा मंगीकृतः स्यात्तस्मान्नाग्रां विधौ मत्वर्थलक्षणा यत्तु विधानेवानुवादेवेति
 वातिकं तत्प्रतीतिमवलम्ब्य न वस्तुगतिं तथा हि पावद्विअग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यनालोच्यते केवलं च दध्राहोम इति वाक्यमालोच्यते तदा यथा
 न्यायेन होमस्याभावत्वं ज्ञानं प्रतिपदाधिकरणभावाद्यधिकरणवासनावसितानां भवत्येतादृशी मतिः यदधिमतो होमेनेव भावयेदिति प्रतिपदा
 धिकरणोद्दिष्टो मेन यजेतेत्यादिषु किं ग्रां धात्वर्थयोः फलभावनायां कारणत्वेनान्वयः उत एकस्यैवेति संदिह्य प्रधानसंबंधलाभाद्विनिगमनाविर
 हाच्च सर्वेषां फलभावना कारणत्वेनान्वयमाशंक्य लाद्यवादेकस्यैव फलभावना कारणत्वमित्युक्तम् भावना कारणत्वे हि भावनाभाव्यनिर्वर्तकतया
 भाव्यवत्त्वादिना दृष्टमंतरेणैति अनेकेषां कारणत्वेनैव धात्वर्थस्येति भावाद्यधिकरणे संदिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावना कारणत्वं भूतं भव्या यो यदि
 श्यत इति न्यायादित्योग्रां विधावपि धात्वर्थस्य कारणत्वांशं कायां गुणयदेमत्वांशं कायां गुणयदेमत्वर्थस्य कारणत्वांशं कायां गुणयदेम

तत्त्वोदित्यर्थः २२
 शंक्य धात्वर्थस्यैव भावना कारणत्वमदश्रुतेर्वलीयत्वादित्युक्तम् अतः अस्मिद्धमेतद्वाक्यांतरानालोचनदशायां
 तेनेति श्रुतविधिनेत्यादिः २२
 श्रुतविधियत इति शेषः २२

वलावलधिकरणे २ दत्तविधिमहकृत इति
 नृनेकारदृशकल्पनाप्रसंगान्न तस्मादेकस्यैव शेषः ४ कारणत्वं यदा योक्तुं
 तदपि किं द्रव्यगुणयोः फलभावना कारणत्वे २

५ आग्निहोत्रं जुहोती तत्र यजामि १

५
४
३
२
१

रूपेणोपलभ्यते अग्निहोत्रादस्य तत्प्रत्ययनायेन नामधेयत्वात्तदेतदग्रे च द्यामः तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्यथा नर्थक्यपत्तेः दध्राजु होतीत्यत्र च नानर्थक्यं एव विधित्वात् अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्येकमेतत्पत्तिविधिर्इति प्रकृतम् ज्योतिषो मेनेत्यस्य च नानर्थक्यं अप्रधिकारविधित्वोप पत्तेः अतः किमर्थं संभवति ह्यपवति वा को कर्मविधानत इहिते तत्स्वीकार्यम् किंच दध्राजु होतीत्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वे ययसाजु होतीत्यनेन नेतत्कर्मानुवादेन ययोदिधातुं प्राच्यते उत्पत्तिश्चिष्टदध्यवरोधात् उत्पत्तिश्चिष्टगणावद् द्वैहिगणान्तरे विधीयते आकाशाया अनुत्पत्तिश्चिष्टेने वनिदतत्वात् अतः सतापि विशिष्टं कर्मान्तरे विधेयम् तथा चानेकादृशकल्याणागोरवम् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तत्पत्तिविधित्वे एत द्वाक्यविहितस्य कर्मणा इत्याकाशाया युगाय देवत्वलेकपोतस्या येन दध्राजु होतीत्ययसाजु होतिरत्यदिवाको रीणा विधीयते इति ना नेकादृशकल्याणागोरवम् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तत्पत्तिविधिः ययसाजु होतीत्यादयो गणविधय इति प्रकृतम् सोमेन यजेतेत्यत्र तु ह्यपवति वा के क मोंत्पत्तिविधाने स्त्री कीयमाणेन किंचिद्दूषणं च द्रव्यैः षोकस्यादस्य तुल्यत्वात् तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्येतत्तदोत्पत्तिविधिर्इति अलमनया याविधितिहपणागतप्रसंगचित्तया प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवंतमप्राप्तमर्थं विधत्त इति स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगवि धिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरत्यतिविधिः यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीति उत्पत्तिविधौ च कर्मणाः करणत्वे नेवान्वयः होमेनेष्टभावयेदिति ननु होमंकुर्यादिति साध्यत्वेन तथा सति साध्यसाध्यान्तरान्वयायोगेन अधिकारवाक्यात्फलसंबंधोन स्यात् कारणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टभावयेत् किंतदिष्टमित्याकाशायां फलविशेषसंबंधो घटते न चोत्पत्तिविधौ दृष्टवाचक्यदाभावेन कर्मणा इष्टं भावयेदि तिकथं वाक्यार्थ इति वाच्यम् विधिश्च तेरेष्वबोधत्वात् सो हि प्रहृषार्थं मुहुषं पूर्ववर्तयती कर्मणाः फलसंबंधपात्रंबोधयति तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मकरणत्वेनावेतीति अतएवोद्दिष्टाय जेतेत्यादौ तृतीयान्तर्गच्छेत् ननु ययसाजु उद्दिष्टायागेनेष्टभावयेदित्यन्वयोपपत्तेः ऐवामपीष्टसा धनत्वं लिङ्गार्थः तेषामपि तृतीयान्तर्गतानां कर्मनामधेयानां अन्वयो नुपपन्न एव हि संभवति यागोद्देशसाधनं उद्दिष्टेति ततोऽनन्तरं तृतीयो पक्षः तस्य राम

अग्निहोत्रं नृणां स्वर्गं कामयेत्तदधिकारवाक्यतत्प्राप्त्यां धरत्यर्थः २५

८५६५७८९१०१११२१३१४१५

कर्मस्वरूपेणोचविधीयमानेवाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् अयमारोहविधिनागुणस्याविधेयत्वात् विशेषणविधेरर्थकत्वात् सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरर्थिकः ज्योतिषोमेनेत्यस्य तत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपफलसंबंधश्चेति अयमारोहो नैव विधिना विधातव्यमिति दृढो वाक्यभेदः
 यथाङ्गः श्रोतव्यापारानात्वे दानमिति गौरवम् एकोत्पत्तिवसितानां नार्थाक्षेपो विरुध्यत इति न च सोमेन यजेतेत्यस्यापत्तिविधित्वे यद्यपि न वा
 क्यभेदः तथापि मत्वर्थलक्षणा स्यादेवेति वाच्यं तस्याः स्वीक्रीयमाणत्वात् लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् लक्षणाद्विपददोषो वाक्यभेदः
 दोषयोर्मध्ये दण्डवदोषकल्याणाया उचितत्वात् गणोत्पत्त्या यकल्पनेति न्यायात् अतएव ज्ञातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनाऽदधीतेत्यत्राधानानुवादेन ज्ञातपुत्रः
 त्वकृष्णकेशत्वविधाने वाक्यभेदात्पदद्वयाभ्यां अवस्थाविशेषालक्ष्यत इत्युक्तम् तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणे वस्वीकार्यं तस्मात्सोमेन यजेतेत्य
 यमेवोत्पत्तिविधिर्न ज्योतिषोमेनेत्ययम् गौरवलक्षणा वाक्यभेदाय नैः किंच सोमेन यजेतेत्यात्र यागविधाने श्रुत्यर्थविधानं स्यात् गणविधाने
 वाक्यार्थविधानं तत्र श्रुत्यर्थविधानं संभवति अयुक्तमयथाङ्गः वाक्यार्थविधिरन्यायः श्रुत्यर्थविधिसंभव इति वाक्यार्थः यदांतरार्थः ज्योतिषोमेने
 त्यत्रापि फलोद्देशेन यागस्यैव विधानाने वाक्यार्थविधानम् तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तदंगीकाराच्च तस्माज्ज्योतिषोमेनेत्ययमधिकारविधिरे
 व अविचकर्मस्वरूपविधित्वात् स्वीकार्यो यत्र कर्मणोऽप्युपलभ्यते यागस्य च हेतुपेद्रव्यं देवता च सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवतानोपलभ्यते सोमयागस्य
 अव्यक्तत्वात् अव्यक्तत्वं च स्वार्थचोदितदेवताराहित्येन देवताराहित्येन तदेवताराहित्यमात्रं हेतुवाक्यं गृह्णातीत्यादि वाक्यविहितग्रहणदेवतानां
 सत्वात् ग्रहणार्थोऽपि देवताभिः प्रसंगतः यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् तथापि द्रव्यमुपलभ्यत एव तेन यागस्वरूपं हातुं शक्यमेव ज्योतिषोमेनेत्यस्यैव
 सोमोमेनेत्यत्र च द्रव्यदेवतावाश्रयते अतस्तस्यापत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञाने यागसामान्यस्याविधेयत्वात् विशेषस्यैव विधेयत्वात् इत्यादिक्लेशेन स्या
 त अतो व्यापकर्मोत्पत्तिविधिः न चेवमपि अग्निहोतीत्ययमपि होमोत्पत्तिविधिर्न स्यात् रुपाश्रवणात् तद्वद्वर्णाच्च दध्नाज्जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधि
 स्यात् तथाचाद्याग्निहोतीति वाक्ये कर्णविशेषो न हि अग्निहोतृत्वं ननु होतीत्यस्यापत्तिविधित्वं दध्नाज्जुहोतीत्यादीनां चागणविधित्वमुक्तमिति चेत् तत्र

पदश्रुतविधानं स्यादिति चेत्

मि॥

ननु ज्योतिषोमेनेत्यत्र कथं यदांतरार्थस्य सर्वाप्यविधानमिति श्रुतं तस्य कथं विधिः

इमां भागान् सनाय तस्येति मंत्रः इत्यध्याभिधानी सादत्त इति द्वात्पञ्चांशकतस्य यागात्पदार्थः २

हस्ततया द्वितीयाश्रुत्यातएतलनिवृत्तिप्राणात्पायदयुर्वासाधनंतदात्वं प्रोक्तं एषो चतुर्ति एवं सर्वेष्वप्योश्रुपूर्वपुयुक्तत्वे वेदितव्यम् एवमि
माग भौतशानामतस्येत्यश्रुभिधानीमादत्तदत्यत्रापि द्वितीयाश्रुत्यामंत्रस्याश्रुभिधान्यागत्वयनुवाक्यो योयं विनियोग इति तत्र तया सति वा २
कालिं गस्थवलीयत्वेन यावद्वा कदादश्रुभिधान्यागत्वं संभवति तावलिं गदशनामात्रांगमेव स्यात् स्यान्ते सदने कालोमीत्यस्येव सदनांगत्वम् श्रोत
विनियोगश्चेतयावत्तलिं गदशनामात्रांगत्वं संभवति तावत्तश्रुत्याएं धूगाहं पत्यमपत्तिश्च तदत्यत्र तृतीयाश्रुत्याएं धूत्रचं गार्हपत्यापस्थानां
गत्ववत् अश्रुभिधान्या विनियोगः क्रियते इति युक्तं मंत्रस्याश्रुभिधान्यात्वं तस्माच्छ्रोतएवायं विनियोगः यदाहवनीये जुहोतीति आह
वनीयस्य होमांगत्वं समुमीश्रुत्या एव मन्योपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः यश्रुना यजेतेत्यत्र एकत्वं पुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्याकारकांगत्वं
यजेतेति आख्याताभिहितसंख्योपाभावेनांगत्वम् समानाभिधानश्रुतेरेकयदश्रुत्याचयांगांगत्वम् न चार्हतायातस्याकथं यागांगत्वमिति वा १
च्यार कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः कर्त्ता चाक्षेपलभ्यः आख्यातेन हि भावनोच्यते सा च कर्त्तारं विना नृपयन्त्रातमाक्षिपति ननु किमित्येवं व
र्यपिते आक्षेपलभ्यः कर्त्तेति आख्यातवाच्य एव किन स्यात् आख्यातश्रवणो भावनायाश्च कुर्तुं रपि प्रतीयते न च भावनप्रेवाक्षेयसं
भवे किमितितद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति सांप्रतं तथा सति आख्यातवाच्य कर्त्तृवभावनाक्षेपसंभवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात् किंच भावना
याः न केवलं कर्त्तृवसंबंधः कारकांतराणापि संबन्धात् अतः सानरुटितिकर्त्तारमेवाक्षिपेत्विशेषाभावात् कर्त्ता भावनयैव संबन्धो न कार
तरेणागणानां च परार्थत्वात् असंबन्धः समत्वात् आदितिन्यायात् अतः रुटितितामाक्षिपेदिति सराख्यातवाच्यो भावनात आक्षेपलभ्यो
वा किं न स्यात् किंचेवं तृतीयादिविभक्तीनामपि करणत्वादिवचकत्वं न स्यात् तेषामपि कर्त्तृवत्त आक्षेपलभ्यसंभवात् किंच यदि
कर्त्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेनाच्चीयात् न शाब्दमशाब्देनान्वेतीति युक्तम् अन्यथा ऊह्यदिलोपप्रसंगः किंच देवदत्तः यचतीति
सामानाधिकरण्यं न स्यात् न हि केवलं भावनावाचक स्यात् तस्य देवदत्तमदेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते एकाधीन्युत्वाभावात्

एकस्वरूपायाः भावनागत्वमितितया चयागकरणाकाएकाभावनारूप्यः परस्परमित्यर्थः सर्वव्यापानाकारकारकाराणां
गत्वसर्वधिनेकर्तारमेकादिपतिनकारकांतराणीत्यत्रविशेषस्याश्रवणात् ५ किञ्चिदीनामुपलब्ध्याभावनयेवसंबंधेनतुपरस्परमितिभावः ५

यागागैर्विमितितथाचेव; यागाकर्णिचामावनाइतिवाच्यार्थः ॥ राम ॥

कारकस्य लिंगसंख्यान्वयो योग्यस्य क्रियेयेवान्वयात् ननु तत्रापि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादियुक्तमौत्तम्यमिति विधियुद्धितीयां तानां कर्मनामधेयानां अन्वयो
उपपन्न एव न हि संभवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति सत्यम् अयमाणा तावदिति यार्थास्तिसृसा ध्यात्वानुवादः होमस्य द्विकरणत्वेनान्व-
यात् असाधितस्य करणत्वा नुपपत्तेः तस्याश्चानन्वयोपस्थितो सासक्तु ननु होतीति वत् ततो यार्थलक्ष्येति अग्निहोत्रात् होमेनेव भा-
वयेदित्युक्तं पाठ्यसाधिमिच्छेः अतश्च द्वितीयां तानां कर्मनामधेयानां अन्वयानुपपन्नः तत्सिद्धं उत्पत्तिविधौ करणत्वेनान्वयः अंगसंबंधो
धर्को विधिविनिर्णयविधिः यथा दध्ना जुहोतीति स हि ततो यापुत्तिपञ्चांगभावस्य दुधः होमसंबंधविधेर्दध्ना होमभावयेदिति एतस्य विधिः सहकारिभूता
निष्पद्यमाना निष्पत्तिलिंगावाक्यप्रकरणस्यानसमाख्याहमणि एतत्सहकृतेन विधिनांगत्वं पुरोडाशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं परमार्थ्यापूरयार्थं य-
ज्ञायते तेन निरयेत्तोरवः श्रुतिः सा च त्रिविधा यिधात्री अभिधात्री विनियोक्ती चेति तत्र विधात्री हि त्रयात्मिका अभिधात्री त्रिधा द्विधादिश्रुतिः यस्य च
शब्दश्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा विनियोक्ती सा च त्रिविधा विभक्तिरुपाएकभिधानरुपाएकपदरुपा चेति तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं यथा व्री-
हिभिर्यजेतितेति ततो यापुत्त्या व्रीहिणां यागांगत्वं न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धेयागे कथं व्रीहिणां मंगलमिति वाच्यम् पुरोडाशप्रकृतितयो-
यपत्तेः यशोर्विहृदयादिह पदविः अच दीयमानं हि हविः यथा पुरोडाशादिः मध्यात्पूर्वाद्वाच्चावधितिवाक्यात् हृदयादीनि चाच दीयमानं
ननु हृदयादिनां अच दीयमानमिति वाक्यात् अतो हृदयादीन् एव हवीष्यश्रुत्युक्तप्रकृतिद्वयम् यानीवरयागेतसात्ताप्यश्रुत्वांगम् तस्य जी-
वत एव यार्थानि कृत्यात्तीवतमुत्सृजतीति तज्ज्ञां विधानात् यत्र नुविशसंनतत्रयश्रुः प्रकृतिद्वयमिति सिद्धम् एव व्रीहयोपि प्रकृतिद्वयतया यागां-
गततीयाश्रुत्येति आह एषापि क्रयांगत्वं तृतीयश्रुत्या न चामृतस्य कथं क्रयांगत्वमिति वाच्यम् एकहयिनाह पदुव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः व्री-
हीनप्रोक्षतीति प्रोक्षणास्य व्रीह्यांगत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणां व्रीहिस्वरूपार्थम् स्वरूपे आनयक्यात् व्रीहिस्वरूपस्य प्राक्षणाविनाश्रु-
पपत्त्यभावात् किंतु अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् यदि व्रीहिप्रोक्षणां कीयते तदा तेषां नुयितेः पूर्वभवति नान्यथेति अतः प्रकरणास-

अरुणयेकहापिन्यापिगाद्याहोमं कीरणीत्यत्रैतत्पर्यः २

द्वितीयाश्रु-
त्या २
पदविद्वेवाक्यत्वात्
नय
तीदनामकं कमा

यपेयागदि

अकारणमिति
कः प्राक्कृत्यति नानाकाराद्वा
वशक्तिरिति रद्धानि तद

सममिव्याहारदेववाक्यार्थलाभादित्यर्थः

कर्त्तृवाचकत्वेन रूपपदानां एव लः कर्त्तरिति वा करणस्मृतिविरोधस्तु कर्त्तृनभिधेयत्वे स्यात् किंच कर्त्तृनभिधेयत्वे देवत्वेन पचतीति प्रयोगप्रसंगः
तृतीयाहि अनहितयोः कर्त्तृकरणयोर्विहिता आख्यातेन च कर्त्तृनहितरति कर्त्तृवाचिगीतयोः स्यादेव कर्त्तृभिधानेन अभिहितत्वादेव तृतीया
न प्राप्तो नित्यस्या अनभिहितधिकारत्वात् देवदत्तः पचतीति प्रथमानुप्राप्तो नैव पृथगप्या अभिहितकारकविभक्तित्वात् प्रतिपदिकार्यमात्रवाचित्वा
हान च तदा प्रतिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात् प्रथमा वैयर्थ्यं लिङ्गसंख्या प्रतिपत्त्यर्थं तस्याभावप्रयत्नत्वात् केवलप्रतिपदिकस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च ततश्च
पदिकर्त्तानवाच्यः स्यादेव दत्तेन पचतीति प्रयोगः स्यात् तस्मादख्यातवाच्यः कर्त्तृति सिद्धिर्भाति पूर्वपक्षसंक्षेपः अत्राहुः ह्येव हि शब्दा आद्यः प्रकाशत
रेणानलभ्यते अनन्यलभ्यः शब्दार्थरति न्यायात् अतएव नानागायदस्य तीरमर्थः लक्षणैव प्रतिपत्ति संभवात् अतएव च नवाच्यार्थशक्तिः एवं च
वाख्यातवाच्यं सार्वभौमकर्त्तारं विना न उपपन्ना तमाक्षिपतीति आक्षेपादेव कर्त्तुः प्रतिपत्ति संभवे किमिति तद्वाचकत्वं आख्यातस्य कल्पनीयम् न च विनिर्गमना वि
रहः कृतिमान् हि कर्त्ता एवं च कर्त्तृरेव भावना पर्ययीयायाः आकृत्यधिकारान्यायेनाख्यातवाच्यात्वसंभवेन तद्वतः कर्त्तृवाच्यत्वं कल्पनीयम् गौरवप्रसं
गात् न च भावनाकारकांतरेणापि संवद्वातदुर्वित्त्वात् न च कर्त्तृरमाक्षिपतीति वाच्यम् सादृश्यथानीपमेन कर्त्तृसंवद्धानतथा करणादिकान्तरेण तिष्ठ कार
तीत्यादिषु तया तदनाक्षेपात् अतः प्रथमं साकर्त्तृमैवाक्षिपति न कारका नरम् अतएव चोख्याताभिहिता संख्या न कारका नरेण संवध्यते तस्य प्रथममनुपस्थितेः अतएव त
तीयादिविभक्तिनां करणादिवचित्वम् भावमायातेः सह नियतसंबंधाभावेन तथा ते धानियमेनानाक्षेपात् आख्यातश्रवणात् प्रागपि तृतीयादिविभक्तिश्रवणे करणा
दिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च न च प्राप्ती संख्या कथमशाब्देन कर्त्तृत्वेतीति वाच्यं कर्त्तृलक्षणगीकारात् पञ्चाचलक्षितं तीरेणाब्देन द्योवेणानेति एवं लादितः क
र्त्ता एकत्वेनान्वेष्यति अतएव च देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्त्तृलक्षणात् न च मुख्यो संभवति किमिति लाक्षणिकत्वं स्वीकार्यमिति वाच्य
म् अनन्यलभ्यशब्दार्थस्य स्यात्तत्वात् अन्यथा हि देवदत्तस्याति सामानाधिकरण्यापेक्षया स्यात् किंच आख्यातवाच्यः कर्त्तृतिवादिनैः पिते देवदत्तः पचतीति सा
मानाधिकरण्यतमुख्यतमेन आख्यातेन तृतीया नति क्वचिदपि साधुत्वात् कर्त्तृकारकाभिधानात् शक्तिमदव्यवसायक्यधिकरण न्यायेनानभेदानाद्देवदत्तश्च

मि २

न च आख्यातेनैव कर्त्तृलाभात्कृतं प्रथममेत्यत आह प्रातिपदिकेति ३

प्रकारेण

कार

न्यप्र

साचेपमर्ताभ्याधितप्रकृतेनिवेशनीयाविकृतौवेति संदिह्यानाभ्याधितत्वादभयजेचकिंमत्याशोकमगिदुरतिप्रकृतौवाहिरक्तत्वादिति वाशब्दोवधारणार्थकः प्रकृतत्वे
नसपायश्लोकंश्रुणोतीति२ वेत्यर्थः अन्यथाविकृतौचोदकेनापिप्राप्तिसंभवादिरुक्तत्वापत्तेः७

त्युक्तं तदिदंतिंगं... तदिदंतिंगंवाक्यादिभ्योवलवत् तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वं किंतु श्रुतिकल्पयित्वा न चासमर्थस्य श्रुतिकल्पयित्वा विनियोगकल्पना संभ
वति सामर्थ्यस्यार्थिकल्पितत्वेनोपजीव्यत्वात् अतस्तेषां वात्सामर्थ्यकल्पयित्वा श्रुतिः कल्पयते तावदेव क्लृप्तेन सामर्थ्येन श्रुतिकल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्य
प्रावल्यं अतएव स्पष्टं न ते सदनं कृणोमि इत्यस्य धारया सुश्रोवं... कल्पयामीत्यस्य सदनं गत्वेति गतं न तं वाक्यात्सादनां गत्वेत्यदौ व स्यादिति समभिव्याहारे
वाक्यं समभिव्याहारेनामसाध्यत्वादिवचकद्वितीयाद्याभावे वस्तुतः शेषशेषाणोः सद्देवाचारं यथायस्ययार्थमयी जुद्धं भवति अत्र हि न द्वितीयादिविभक्तिः २

४

श्रुयते केवलं यणीता जुद्धोः समभिव्याहारमात्रे तस्मादवचमर्णताया जुद्धं गत्वं न चानर्थक्यं जुद्धशब्देनापूर्वत्वे साक्षात् तदयं वाक्यार्थः परांतया अत्र तद्विधिराधारण
द्वारा यदपूर्वसाधनं तत्तत्साधनं इति एवं च परांतया यद्विजुद्धः क्रीयते तदेव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते इति न परांतया यदयं अत्र तद्विधिराधारणद्वारेति चावश्यं वक्त
व्यं अन्यथा सुवादिष्यमिपि परांतया पतेः साचेपमर्ताभ्याधितान सर्वकृतशुगच्छति विकृतिषु चोदकेनापि प्राप्तिसंभवेन हि रक्तत्वापत्तेः किंतु प्रकृतिषु तदुक्तं प्रकृतौ

त

चोदितत्वादिति अत्र विकृतिर्यतो गमिगृह्णाति सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितं गृहमेधीये परांतया अप्राप्तिसंभवात् न हि गृहमेधीयात्काचन विकृति
रंगानि गृह्णाति सामानाभावात् किंतु चोदकाद्यत्रांगाः प्राप्तस्तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितं यथा दश्री पूर्णमासो तत्र हि न चोदकादंगप्राप्तिः प्रकरणश्रुतिनैरेव
गैतैराकांक्षात् गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादंगप्राप्तिः क्लृप्तोपकारैरेवाज्यभागादिभिर्नराकांक्षात् अतो यत्र चोदकाप्रवृत्तिस्तत्रानारभ्याधितानां संनिवेशः साप्तदश्य
त्वनारभ्याधितमपि न कृतौ गच्छति प्रकृतेः यांचदश्यावरोधात् किंतु विकृतिषु गच्छति तत्रापि न सर्वासु गच्छति चोदकाप्राप्त्यांचदश्यवाधप्रसंगात् किंतु प्रत्यक्षश्रु
तसाप्तदश्यासमित्रविंदादिषु गच्छति यथाहः एवं च प्रकृतौ वैतत्यांचदश्यप्रतिष्ठितं विकृतौ च न यत्रास्तिसाम्प्रदश्यप्रनः श्रुतिरिति न च वाक्यवैयर्थ्यं अनारभ्या
धीतस्येव साप्तदश्यस्य मित्रविंदादिप्रकरणस्येन वाक्येनापसंहारात् उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनं यथाहः सामान्यविधिरस्यैव संह्रिये
तविशेषतरति तत्रानारभ्यविधिः सामान्यविधिः मित्रविंदादिप्रकरणस्यैव विशेषविधिरित्यास्तां तावत् प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं वाक्यादंगत्वं तदिदं वाक्यं
प्रकरणद्वलीयः प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकं तद्विआकांक्षात्पुनंचाकांक्षास्वयंप्रमाणं किंतु साकांक्षं वाक्यं दृष्ट्वा भवत्येतादृशी मतिः नूनमिदं वा

तिसाकेनयं कर्तव्यं यथागोदरे मेधीयति

राम

[illegible]

कृत्वा वेदी कार्य निष्पन्निपां दशान् नितं मिल्य
यान्

[illegible]

विधिवोऽशब्दकृतैर्मूलार्थैः
अथ शब्दार्थः
अथ शब्दार्थः
अथ शब्दार्थः

अत्रेपश्चादर्थः कुरुष्व धृवादिर्कर्मन्वातेनिर्देशात्तस्माद्विषयविसृता
नञ्प्रश्रुतावगमनस्यादिसिद्धिनिषेधेनैतत्सम्भान्नानिककल्पन
स्यात्प्राप्यत्वात् ॥ ४६ ॥

दुंदरत्नत्वप्रकरणद्रव्यतेन न तत्प्रकरणद्रव्यते अक्रियात्वात् क्रियाया एव प्रकरणग्राह्यत्वादिति चेत् सत्यम् तयापि तावद्विधीयमानस्योदुंदरत्वस्यास्येवा
कांक्षा किं भावयेदिति न च पूयानुवादेन तस्य विधीयमानत्वात् पूयस्य चादृष्टत्वात् तेनैवोदुंदरत्वस्य ने एकोत्पत्त्यादाहवनीयेनेर्वाधानस्येति वाच्यम् पूयस्य केवला
दृष्टरूपत्वाभावात् तस्य हि तद्वैयर्थ्यादिरत्वादिकं केवलाददृष्टार्थं स्यात् न च तत्संभवति तथा सति रवदिग्भावे प्रतिनिधित्वेन कदरोपादानेन स्यात् अदृष्टार्थ
स्य प्रतिनिध्यभावात् न हि रत्नादिरज्यमदृष्टकदरेण क्रियतरस्य प्रमाणमस्ति अत एव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः तदुक्तमनंदेवतागि शब्द क्रियमन्यार्थत्वादिति प्र
तिनिधित्वेन चोपादानेन कदरादेरुक्तं ग्रंथेषु तस्मान् पूयस्य केवलाददृष्टरूपत्वं अपि न दृष्टरूपत्वं अपि न दृष्टार्थस्कारा गुणोप्यरति सांप्रदायिकाः
एवं चोदुंदरत्वस्य न पूयमात्रेणैकांक्ष्यदृष्टसंस्कारस्य प्रकाशं तरेणपि संभवात् अतश्चास्ति श्रौतुं वत्वस्याकांक्षा विकृतेरप्यस्तिकथं भावाकांक्षा च तदाश
म्यतियदोयकारास्तत्पक्षभावेन च यदार्थाश्चिंतयंते न तत्प्रकारमात्रान्वयेन शाम्यति अतश्च यथेद्विषयभावनायाः करं कांक्षाद्वैकारणत्वेनान्वये जाते सिद्ध
करणत्वानुमपन्या होमस्याश्रयत्वेनान्वये यावदनवर्तते न तदध्यन्वयमात्रेण निवर्तते आश्रयत्वेन च गृह्यमाणो होमः करणाकांक्षयैव गृह्यते इत्युच्यते न
त्वाश्रयाकांक्षानामचतुर्थी अस्ति एवं विकृतेः कथं भावाकांक्षा प्रोयकारान्वयमात्रेण निवर्तते उपकारपक्षभावेन यावत्पदार्थान्वयमनुवर्तते अतश्चापकार
पक्षभावेन गृह्यमाणः यदार्थाः कथं भावाकांक्षयैव गृह्यते तत्र प्रकृताः पदार्थाः कथं भावाकांक्षया गृह्यमाणान् अयिन प्रकरणग्राह्याः प्रकृत्युपकारकत
यातेषामाकांक्षाभावात् श्रौतुं वत्वादयस्तु प्रत्यानुकारकतया साकांक्षाः पञ्चनियोजनपूयपक्षभावेन यावत्वादिरत्वमायातितावद्विधीयंते इ
ति युक्तं तेषां प्रकरणग्राहणं उभयाकांक्षासत्त्वात् यदि हि पूयपक्षभावेन रत्नादिरत्वे विहितं स्यात् तो विकृते एकांक्षाभावादोदुंदरत्वं न प्रकरणग्राह्यं स्यात् न
चेतदस्ति चोदकस्यात्वादिरत्वाविषयत्वात् न नु यदि यावत्वादिरत्वमायातितावदोदुंदरत्वं विधीयते तदा तेन रत्नादिरत्वाधोऽप्राप्तवाधः स्यात् तांतीयवाधेन
तथा हि वाधो द्विविधः अप्राप्तवाधः प्राप्तवाधश्चेति तत्र तांतीयो वाधोऽप्राप्तवाधः तत्र हि यावत्तद्वर्तते न माणेन विनियोगः कर्तुं शक्यते तावदेव प्रल
प्रमाणेन प्रतिषेधा क्रियते इति तद्वाधितेनैतदवाधोऽप्राप्तवाधः दुर्वलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वात् प्राकृतस्यांगस्य विकृतौ चोदकप्राप्तस्य प्रत्याप्ताना

कारणमात्रानाविषयः २

एतत्

व ३

राम
१०

सर्वविधप्रधानादिर्देष्टः उदेप्रप्रधानेतरद्विप्राविधौ

मात्वंतदपि श्रुत्यादिना ननु प्रकरणात् यथाहः नावांतरक्रियायोगाद्वेवावोपकल्पितात् गणाद्व्येक्यं भावेर्हंति प्रकृताः क्रिया इति अतएव
वर्हिदेवसदनं दार्ष्ट्यादिमंत्रस्पतिगदंगत्वं ननु प्रकरणादित्युक्तं अर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमाप्तेः एकेकचित्तद्वयस्येति कर्तव्यतात्वाभिधानं
मेगत्वाभिप्रायं दुवचं बहुयं यस्वरसां कृत्युक्तेष्वेति तत्तद्वं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति तत्र प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणमवांतरप्रकरणं चेति तत्र
प्रलभावनयाः प्रकरणं महाप्रकरणं तच्च प्रयाजानां ग्राहकं तच्च प्रकृतावेव यत्र समग्रां गोपदेशः सा प्रकृतिः यथादर्शपूर्णमासदिः तत्र च उभयाकांक्षा पंप्रकरणं संभवति आ
कांक्षाः नुयमं तत्र विकृतौ तन प्रकरणं संभवति यत्र न समग्रां गोपदेशः सा विकृतिः यथा सोम्यादिः तत्र च यान्यपूर्वाण्यगानि विद्यते उपहोमादीनि तेऽन्यप्रकरणं विनियोज
कं तत्र यद्यपि तेऽं किं भावयेदित्यस्याकांक्षा तथापि प्रधानस्य न कथं भावाकांक्षाः स्ति प्राकृतेरेवांगे निर्णयकांक्षात् न च प्राकृतानामंगानामत्रा पठितत्वेनाप्रत्य
क्षत्वात्तेरेवाकांक्षो यशम इति चाच्यं तेऽं पठितत्वेऽपि अल्लुप्तो यकारत्वेन कटित्याकांक्षो यशमनेः सामर्थ्यात् प्राकृतानां कृतो यकारत्वेन च तच्छ्रमने सामर्थ्यात्
न चान्तेऽं ननु यशमकांक्षाः उपमितिलक्षणा प्रमाणेन तेऽं उपमितत्वात् लोप्यं वा को हि दृष्टेः श्रौषधद्वयत्वेन एकदेवत्वेन च सादृश्येनानेयमुपमीयते गवपद
शानात् गोः तु यमानवत् तस्मिंश्चोपमितेन तदर्थोपायते सा च यशमभावना तत्र सोम्याकांक्षाभावनायाः भावाकराण्योः सत्त्वात् इति कर्तव्यताकांक्षायामुपकारयशभावेनानेयेति
कर्मव्यतातिदिश्यते सोम्यागोनवृत्तवर्चसंभावयेदनेयवदिति तथा च तथैवाकांक्षो यशमानं न विकृतेः प्रकरणं स्ति अन्यतएकांक्षा ह्यस्यानादेव चापूर्वांगग्रहणं न च
प्राकृतांगग्रहणमेव विकृतो प्रकरणात् किं न स्यात् इति चाच्यं तेऽं मपि प्रकृत्युयकारकतया आकांक्षो यशमात् ननु प्राकृता नामंगानामाकांक्षाभावे तेषां विकृति संव
धाः केवलं स्यान्नात्स्यात् अपूर्वाणां त्वाकांक्षा सत्त्वात् विकृतेऽप्यकांक्षावत्त्वात् तेषां तत्संवधः प्रकरणात् स्यात् प्रकरणं च स्थानात् कटिति विनियोजकमि
ति अपूर्वाणामेव पुण्यमंग कटिति संवधः स्यान् प्राकृतानामिति उच्यते सत्यं प्रकरणं कटिति विनियोजकं तथापि प्रमाणवत्त्वात् तत्त्वमेव लावलात् तत्त्वमेव लावलात् स्यात् उक्त
विधयोपास्थितत्वात् प्राकृतानामेव संवधो युक्तः कुतो यकारत्वात् न वै कृतानां कल्पोपकारत्वात् विकृतेऽपि मकारका यदार्थोकांक्षानयदार्थमात्राणा
मितीयुक्तः प्रथमं प्राकृतांगसंवधः ततश्च न विकृतो प्रकरणं विनियोजकम् यनु विकृतो प्राकृतांगानुवादेन विधीयते यथोदुं ववरोपूयो भवतीति पूयानुवादेनो

कथं यतीति मिमंसादि

उपहोमाद्यपूर्वागानां ग्रहणं ननु प्रकृत्यादित्यर्थ

दाज्यप्राव्दस्यचित्राज्यवाचित्वात् अतएवनिगदेषुआज्ययानित्येववक्तव्यंननुपसदाज्ययानित्युक्तमनचयावत्प्राकृतमाज्यमायातितावदेवचित्राज्य
विधानात्प्रकरणविनियोगसंभवरतिवाच्यम् नहिपचदाशब्देनचित्रतागणविशिष्टमाज्यंविधीयते विशिष्टविधानेगौरवापत्तेःकिंणश्रास्त्रुत्वा
ज्यानुवादेनचित्रतागणमात्रंविधीयतेलोहितोष्णमाकृत्विजःप्रचरंतीतिवत्तदुक्तंरश्मचतुर्थचरणेनवागुणश्रास्त्रुत्वादिति प्राकृतस्येवा
ज्यस्यचित्रतागणस्योपहोमाद्यपूर्वांगवत्प्रकरणविनियोजकंसंभवति यदिहिप्राकृतस्यकस्यांचतगणस्यस्थानेचित्रतागणोविधीयत तदा
सगणोप्यतितावद्विकृतेनैराकांक्षाभावात् चित्रतागणस्यचतावदेवविधानादभयाकांक्षासंभवात् प्रकरणविनियोगोभवेत् नचतादृशःप्रो
कृतोप्यतितावद्विकृतेनैराकांक्षाभावात् चित्रतागणस्यचतावदेवविधानात् तस्यतस्यानायन्नत्वाभावाच्च नवाज्यपचभावेनयावत्प्रा
कृतेनिर्गणत्वमायातितावदेवाप्यविधानात्प्रकरणसंभव रतिवाच्यम् निर्गणत्वस्याविहितत्वेनपाणिंकंडूयनवदनंगत्वात् विकृतेस्त
दाकांक्षाभावात् यथाहिज्योतिष्टोमेदक्षिणादानसमयेविहितकृष्णविषाणात्यागस्यद्विरात्रादिषुचोदकप्राप्तस्यपृथमेद्विःनखानमुत्त
रेद्विदक्षिणादानपूर्वकालीनेःयदार्थः कृष्णविषाणांकंडूयनस्यप्रास्त्रुविहितत्वेनायेद्विदक्षिणादानोत्तरका
लीनेःयदार्थेनापेक्ष्यते तस्यप्रकृतौमूर्धसिद्धत्वेनाशस्त्रीयत्वादिति एवंनिर्गणत्वस्याविहितत्वेनविकृतेस्तदयेक्षानासीति तस्मादभयाकांक्षासंभवा
त्पसदाज्यस्यनप्रकरणविनियोगःसंभवतीत्यल्पमतिविस्तरेणतत्तिद्वमहाप्रकरणंप्रकृतावेतविनियोजकं विकृतोत्तयत्प्राकृतद्वयार्थानुवादेनविधीय
तेतस्यविनियोजकंननुक्तेवांलंविधीयतेतावत्कथंभावाकांक्षामानस्यापूर्वांगस्येति यन्तुविकृतावपिप्राकृतधर्मःनुवादेनविधीयमानयोर्धर्मयोरंतराले
अपूर्वमपिअंगकेवलंपठ्यतेतदपिप्रकरणविनियोज्यते यद्यपिविकृतेःकथंभावाकांक्षाप्रकृतेरेवांगेःश्रास्यतितथापियत्रप्राकृतगणानुवादेनधर्मविधानंत
त्रोद्विधानयाच निवर्तते अतोविकृतेराकांक्षावत्त्वादंतरालेविहितस्यापिअपूर्वसंगणस्याभावाकांक्षासत्त्वात् युक्तंतस्यप्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वंयथा
मैनहोमेषुतेहिप्राकृतगणानुवादेनविधीयमानयोर्धर्मयोरंतरालेविधीयंतरत्युक्तं तन्नरत्वादांश्चत्वाहंतावत् फलभावनयाप्रतरालेपदंगभावनयाःप्रकरणा
वैश्वदेवसंगहिगितिर्वेदमकामरत्युपत्रस्यधुवोतिधुवोहंसजातेषुभूयासमितिपरिधीनपरिदधातीतिपरिधुदे प्रोनंसत्रविशेषंविधायश्रासनसस्यामनस्यदेवादतितिस्रः
श्राद्धतोर्जहीतीतिक्वचिदननुवादेनविधाययनवमेतन्नवातमभवत्तस्याज्यमवेत्येतत्पनेनवाह्यावाकोनाज्यावेत्तगणानुवादेनमंत्रविशेषोविधीयतेएवविधानादामनदोमेसंद

मात्रविधानमितिचश्राद्धदियिकाएवचविकृतःप्राकृतगणानुवादेनविधीयमानस्यचित्र
नल्लसोपकारेखानुयाजैरेराकांक्षेयश्चाद्विधीयमानस्यचित्र
तागुण

दर्थलोयात्प्रतिषेधाद्वायोवाधः सप्राप्तवाधः यथाप्राकृतां कुशानां प्रतिकूलशराम्भानात् यथावा चघातस्य कृष्णलेखे तु घोरपप्रयोजनलोयात् यथावापि ज्येष्ठे ।
 होतृवाणास्य न होतारं दृणीत इति प्रतिषेधात् श्रेष्ठं वरत्वेन च स्वादिरत्ववाधः प्राप्तवाध एव च कथ्यः शरकुशान्यायेन चोदकस्य च स्वादिरत्वाविषयत्वे प्राप्
 भावात्तदनुमयतिः स्यादिति उच्यते तस्मिन् प्रमाणविनियुक्ते नेतरस्य वाधनं मां वदप्राप्तवाधनं प्रकरणात्तात्पर्यं तेन तद्विनियुक्तौ दुंदुवरत्वेन नेतरस्य वाधनमप्राप्तवाध
 एव न हि वैकृतेन प्राकृतस्य वाधः प्राप्तवाध एवेति कुलधर्मः वस्तुतस्तु प्राप्तवाध एवायं न च स्वादिरत्वस्य चोदकाः विषयत्वेन प्राप्नुभावात् कथं तद्वधः प्रा
 प्तवाधः तद्विषयत्वे वा तेनैव नैकां स्यात्तत्र श्रेष्ठं वरत्वेन प्रकरणां विनियोजकस्यादिति वाच्यम् न हि प्राप्तवाधस्य लेखोदकेन यदार्थाः प्राप्यंते तथा स
 ति प्राप्ता प्राप्तत्वेन वाधो न स्यात् किं हि तानेव यदार्थान् स्वस्तुतः प्रापयति ये विकृतौ न वाधंते ते च यदार्थाः प्रकृतिवच्चदेन प्राप्यंते अत्रांति प्राप्ता
 स्वादिरत्वादयः इति भवति प्रसक्तमिति यथा प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ कर्तव्यमिति सर्वे यदार्थाः प्राकृताः कर्ता व्यादतीत्यतः प्राप्ता प्रतिषेधेनेरेदुंदुवरत्वादि
 भिः वाध्यं तदिति भवति तद्वधः प्राप्तवाधः न च भ्रांतिप्रतिषेधेनैव धीश्राकांसा विनिवर्तयितुं शक्यते तस्मात्प्रकृतमभ्याकांसात्तदुपप्रकरणसंभवाद्विकृतौ प्राकृतो गानुवा
 देन विधीयमानानां श्रेष्ठं वरत्वादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति एवं यदार्थेनानुयाजान्मजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन विधीयमानं यदार्थं प्रकरणं द्विकृत्यं
 गमिति केचिदार्थाः प्रसक्तानां चरणस्त्वेवमाहुः यदार्थं हि श्रेष्ठं अनुयाजानुवादेन विधीयते तत्स्वरूपे चानर्थक्यप्राप्तौ तेन विकृत्य पूर्वतद्विहितं युक्तं विप्रकर्योत् किं
 तद्विहितं वाच्यं नियमन्यायेन स्वापूर्वमेव लक्षितं युक्तं संनि कर्षात् अतएवोत्पत्तिनादीनां श्रेष्ठं वाच्यं पूर्वप्रयुक्तत्वं युक्तं न च श्रेष्ठं विधीयमानस्य यदार्थं
 स्य वाक्यप्रतियन्नेनानुयाजाः पूर्वोक्तवनेनैका स्यात्तन्मप्रकरणं द्विकृत्य पूर्ववाच्यत्वमिति वयं त्वंगीकृत्यामि विकृत्यर्थत्वं द्रुमः भवतु विकृत्यर्थत्वं यदार्थं स्यात्तथापि न
 प्रकरणं विनियोजकं भवतीति पूयय्यभावेन हि यावत् स्वादिरत्वमायाति तावदेदुंदुवरत्वविधानात् उभयाकांसा संभवादुक्तः प्रकरणविनियोगः एव न
 यावदनुयाजयदार्थभावेनाज्यमायाति तावदेव तत्तावदेव यादि यदार्थं विधीयेत तदोभयाकांसा संभवात्प्रकरणविनियोगो भवेत् न चेतदस्ति न हि यदार्थं न
 मद्रव्यात्तरं किंचिदस्ति यदार्थं स्थानाय न विधीयेत श्रेष्ठं वरत्वेन मित्रादिरत्वस्थानाय न यदार्थं द्रव्यस्य यदार्थं न हि यदार्थं न
 न च यदार्थं वदेदुंदुवरत्वस्यापि सन्निकर्षादुपापूर्वोक्तवनेनैकां स्यादिति वाच्यम् तस्य पूर्वमस्य दृष्ट्या दृष्टं मत्वेन केवलादृष्टं पत्वाभावात् केचित् पूर्वस्य

श्रेष्ठं वरत्वेन च स्वादिरत्वस्य चोदकाः विषयत्वेन प्राप्नुभावात् कथं तद्वधः प्रा
 प्तवाधः तद्विषयत्वे वा तेनैव नैकां स्यात्तत्र श्रेष्ठं वरत्वेन प्रकरणां विनियोजकस्यादिति वाच्यम् न हि प्राप्तवाधस्य लेखोदकेन यदार्थाः प्राप्यंते तथा स
 ति प्राप्ता प्राप्तत्वेन वाधो न स्यात् किं हि तानेव यदार्थान् स्वस्तुतः प्रापयति ये विकृतौ न वाधंते ते च यदार्थाः प्रकृतिवच्चदेन प्राप्यंते अत्रांति प्राप्ता
 स्वादिरत्वादयः इति भवति प्रसक्तमिति यथा प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ कर्तव्यमिति सर्वे यदार्थाः प्राकृताः कर्ता व्यादतीत्यतः प्राप्ता प्रतिषेधेनेरेदुंदुवरत्वादि
 भिः वाध्यं तदिति भवति तद्वधः प्राप्तवाधः न च भ्रांतिप्रतिषेधेनैव धीश्राकांसा विनिवर्तयितुं शक्यते तस्मात्प्रकृतमभ्याकांसात्तदुपप्रकरणसंभवाद्विकृतौ प्राकृतो गानुवा
 देन विधीयमानानां श्रेष्ठं वरत्वादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति एवं यदार्थेनानुयाजान्मजतीति प्राकृतानुयाजानुवादेन विधीयमानं यदार्थं प्रकरणं द्विकृत्यं
 गमिति केचिदार्थाः प्रसक्तानां चरणस्त्वेवमाहुः यदार्थं हि श्रेष्ठं अनुयाजानुवादेन विधीयते तत्स्वरूपे चानर्थक्यप्राप्तौ तेन विकृत्य पूर्वतद्विहितं युक्तं विप्रकर्योत् किं
 तद्विहितं वाच्यं नियमन्यायेन स्वापूर्वमेव लक्षितं युक्तं संनि कर्षात् अतएवोत्पत्तिनादीनां श्रेष्ठं वाच्यं पूर्वप्रयुक्तत्वं युक्तं न च श्रेष्ठं विधीयमानस्य यदार्थं
 स्य वाक्यप्रतियन्नेनानुयाजाः पूर्वोक्तवनेनैका स्यात्तन्मप्रकरणं द्विकृत्य पूर्ववाच्यत्वमिति वयं त्वंगीकृत्यामि विकृत्यर्थत्वं द्रुमः भवतु विकृत्यर्थत्वं यदार्थं स्यात्तथापि न
 प्रकरणं विनियोजकं भवतीति पूयय्यभावेन हि यावत् स्वादिरत्वमायाति तावदेदुंदुवरत्वविधानात् उभयाकांसा संभवादुक्तः प्रकरणविनियोगः एव न
 यावदनुयाजयदार्थभावेनाज्यमायाति तावदेव तत्तावदेव यादि यदार्थं विधीयेत तदोभयाकांसा संभवात्प्रकरणविनियोगो भवेत् न चेतदस्ति न हि यदार्थं न
 मद्रव्यात्तरं किंचिदस्ति यदार्थं स्थानाय न विधीयेत श्रेष्ठं वरत्वेन मित्रादिरत्वस्थानाय न यदार्थं द्रव्यस्य यदार्थं न हि यदार्थं न
 न च यदार्थं वदेदुंदुवरत्वस्यापि सन्निकर्षादुपापूर्वोक्तवनेनैकां स्यादिति वाच्यम् तस्य पूर्वमस्य दृष्ट्या दृष्टं मत्वेन केवलादृष्टं पत्वाभावात् केचित् पूर्वस्य

१२

इति प्रथमं प्रकरणं समाप्तम्

एकादशमं प्रकरणं समाप्तम्

मिन्नतद्योगाग्नेयादियुत्यतिवाक्केरवगतः अतस्तद्वाचित्वेनदर्शपूर्णमासपदं प्रसिद्धं न चाग्नेयादीनां वद्वत्वाद्दिवचनांतत्त्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यं विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमु
 दायद्वयाभिप्रायेणातदुपपत्तेः एवं च दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचित्वेन निर्णीते येनेत्याख्यातमपि तानेव वदति न हितदुक्तौ स्वारथ्यागोभवति राजसूयपदं त्वनिर्णीतार्थं अत
 स्तद्व्याख्यातार्थं तत्रमेव तैत्तिरीयविशेषात्सर्वेषु दृष्टिपञ्चमेषु मेयुर्विद्यते तत्तत्रत्वाद्वाजसूयपदमपि तानेव वदति न वराजसूयशब्दस्य राजसूयस्तेयत्रेति व्युत्पत्त्या सोममिष्यवनिमित्त
 त्वान्तस्य च सोममभिप्रायेणैति वा कोनसोमयागेऽवगतत्वात्तद्वाचित्वमेव नेष्टियश्रुवाचित्वमिति वाच्यं न ह्यभिषेचनीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रत्यक्षेण वा कोनचो
 दितोऽस्ति तद्वाक्यस्य ज्योतिष्यमेसत्वात् अतिदेशात्तत्संबंधोऽवगम्यत इति चेत् न अतिदेशात्प्रत्यक्षफलसंबंधोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येत
 द्वाकार्यावगत्युत्तरकालीनत्वात् अनेन हि वा कोनफलसंबंधो धितेयश्चात्कथं भावाकांक्षायामतिदेशकल्यनात् अतस्तत् प्रागेव एतद्वाक्यार्थे नि
 र्णीतः तदा च विषयवस्थानवगतत्वाद्वाजसूयपदमप्रसिद्धार्थकमेव अतएव राजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णाशब्दवदि त्रुक्तं सांप्रदायिकैः एवं चाप्रसिद्धार्थत्वे
 नाख्यातपरतंत्रत्वाद्वाजसूयपदेनेष्टिपञ्चमसोमयागात्तु च तैत्तिरीयैः प्राक्तेर्द्वैर्निराकांक्षा इति न्युत्तरं विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकं नुमयाकां
 क्षायाश्च भावात् न च प्रातिस्विकरूपेणैराजसूयत्वेन रूपेणैराकांक्ष्यमिति वाच्यं आकांक्षाद्वये प्रमाणाभावात् किंच प्रातिस्विकरूपेणैराकांक्ष्यं भावाकांक्षा
 सापि फलसंबंधोत्तरकालसच राजसूयत्वेन तत्प्रातिस्विकरूपेः राजसूयत्वेन च फलसंबंधोत्पन्नायाः कथं भावाकांक्षायाः विदेवनादिभिः शांतेरिति देशक
 ल्यनमेव न स्यात् यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसंबंधविधापि वाक्यद्वयं भवेत् तदा पुन्येताकांक्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामातिदेशिका
 नां चांगानां संबन्धो न तु तदस्ति तस्मात्प्राकृतधर्मैराकांक्ष्यान् विदेवनादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति चेत् अतएव सांप्रदायिकैर्विदेवनादीनां सं
 दंशो दर्शितः राजसूयत्वप्रस्तारेण ये धर्मविधीयन्ते राजसूयाय होनात्पुनरातीत्येवमाद्यः तन्मध्ये विदेवमादयः यद्येते अतस्ते सर्वे राजसूयांगं प्रयाजा उवादेन विधी
 यमानधर्मः अतएव तन्मध्ये पठितप्रयाजांगाभिक्रम एव तत्तस्माद्युक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्वाजसूयांगत्वमिति तत्सिद्धप्रकरणास्य स्थानात्तवली
 यत्वं देशसामान्यस्थानं तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति यथाहुः तत्र क्रमेद्विधैवेष्ट्या देशसामान्यलक्षणाः पाठानुष्ठानसादेश्यद्विनियोगस्य
 कारणमिति स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थोत्तरं पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः संनिधिपाठश्चेति तत्रैव द्वाग्नमेकादशकणले निर्वमेह्वेष्ट्या नरद्वादशक

इति प्रथमं प्रकरणं समाप्तम्

तद्विवाच्यते

तद्विवाच्यते तच्च अभिक्रमाणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकम् तच्च संदेशेन स्थाप्यते तदभावे विशेषात्सर्वेषां फलभावात्कथं भावेन गृहणात् संदेशो मरणं गानुवादेन
विधीयमानयोरापोरंतराले विहितत्वं यथाऽभिक्रमोत्तद्विसमानयते उपभूत इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदंगविधीयति विधीयते यथाऽपि प्रधानवादेन को वे प्रयाजानामि
थुने वेदेत्यादिना किंचिदंगविधीयते अतः प्रयाजांगमध्ये पठितमभिक्रमाणं तदंगं भवति तत्कथं भावाकांक्षायां अंगं ते यथाऽहः परप्रकरणादप्या नाम गोश्रुत्यादिभिस्त्रिभिः गते पुनश्च
तेरेव संदेशेन तद्विधिते रतिन चांगभावनायैः कथं भावाकांक्षाभावात्कथं प्रयाजभावना कथं भावेनाभिक्रमाणं गृह्यते इति वाच्यम् भावनासाम्येन सर्वत्र कथं भावाः सत्त्वात् प्रयोजैर्य
र्वकृत्वा पागोयकारं भावयेदित्युक्ते यो नाम न जानाति प्रयाजैर्यवैकं कर्तुं तस्यास्तेष्वेव कथं भावाकांक्षा कथं भावेनाभिक्रमाणं गृह्यते इति वाच्यम् भावनासाम्येन सर्वत्र कथं भावाः सत्त्वात् प्रयोजैर्य
नादिभिः प्राम्यत तदभावे च स्वरूपनिष्ठादनेन दर्विहोमन्यायेन निवर्तते दर्विहोमेषु हस्वरूपनिष्ठादनातिरेकस्तथा व्यापारेण श्रूयते नाप्यतिदेशेन तत्प्राम्यः यागीयानां धर्माणां ताव
त्रातिदेशो यत्नेन होमत्वेन वैलक्षण्यात् नापि होमीयानां कस्य होमस्य धर्माः कस्मिन्ने मे प्रवर्तते इति विशेषात् निर्णाय प्रमाणाभावात् अतो धर्मप्राप्ताभावाद्दर्विहोमे दैवभावये
त्कथं मित्युत्पन्नायाकांक्षा स्वरूपनिष्ठादनेनैव प्राम्यति एवेष्टेष्टे संदेशादभावात् तत्रोत्पन्नायाकांक्षा तेनैव निवर्तते ननु सर्वथा तदभावात् साद्युक्तमुक्तमभिक्रमाणं प्रया
जांगमिति तच्चैव तदभावात् प्रकरणादहोमः संदेशादुत्पत्तिनां धर्माणां कैमर्थ्याकांक्षायां प्रधानाः पूर्वोक्तप्रयाजाद्याः पूर्वस्य कृत्तुपस्थितेति प्रकृतमनुसृतमः त २
तिष्ठंनुभय विधस्य प्रकरणाद्विनिनियोजकत्वं तदिदं स्थानादिप्रमाणानुवत्त्वं यत्र हि स्थानादंगत्वं तत्रान्यतरस्य प्रकारांतराणि नाकांक्षात् न च साकांक्षे निराकांक्षे रासं वदुं यो
गं विनाकांक्षेत्यापनेन अतश्चान्यतराकांक्षायावदुभयाकांक्षा ह्यप्रकरणकल्पनद्वारा वाक्पादिकं कल्पयितुमारभ्यते तावत्प्रकरणेन वाक्पादिकं कल्पयितुं विनियोगः ।
क्रियत इति स्थानात् प्रकरणस्य वलायत्त्वं अतएव विदेवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसन्निधो यतिता अपि नाभिषेचनीयस्यांगं ते सां तदंगत्वं भवेत्स्थानाद्वेत्तनुप्रकरणत्वं अभिषे
चनीयस्याव्यक्तचोदना चोदितत्वेन ज्योतिष्टोमविकारत्वात् प्राकृतैरेवांगैर्निराकांक्षात्वात् किंतु प्रकरणाद्वाजस्यंगत्वं ननु राजस्येन स्वारज्यकामो यजेतेत्यत्र राजस्यशब्दस्ता
वन्नामधेयत्वादाख्यातपरतंत्रोपत्राख्यातं वर्तते तत्रैव वर्तते न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यथा दर्शपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्यातपरतंत्रं तत्र हि यजेतेत्याख्यातमेवि
शेषात्सर्वानेव प्राकृतानां ज्योतिष्टोमप्रयाजादीनां अभिधानं समर्थं दर्शपूर्णमासपदं त्वानेयादिनेव च दतिन सर्वांश्च अतश्च न तदाख्यातपरतंत्रं तत्र याराजस्ययमपि किन्नस्यादि
दिति वाच्यं प्रतिद्वेन हियदेना प्रसिद्धं निर्णीयते यथाऽहः पदमज्ञातसंदिग्धं प्रतिद्वेन पृथक् कृति निर्णीयते निरुद्धं न स्वायादयनीयते इति दर्शपूर्णमासपदं च कालनि

सतिप्रत्ययद्वयोः सिप्रपविप्रोक्तं तत्पकारकोमि
तयोः ५

आचनसमाख्यासंबंधवाचिका सौनक्ष्यसंख्यादिकानुवेदिकीसमाख्यानिष्ठादस्ययतिशब्दवन्नव्यर्थसंबंधवाचिका नापिवाक्यवत्तद्वेधि
 कातस्याः यदत्वेनाप्रमाणत्वात्तयोरोडाशिकमित्यादिसमाख्यासंज्ञाद्वैलाः लौकिकत्वेनषष्ठप्रत्ययसाधे सत्वात् कांडगोचरत्वेनतत्पदार्थाः गोचरत्वाच्चका
 इवाचकत्वमपिनकांडत्वेनकिंतुपौरोडाशिकत्वादिनेवनहोक्तायनीशब्दोद्व्यवाचकेपिगोहेनतद्वदतिक्तिर्हि एकहायनीत्वेनैवस्थानविनि
 योगेत्तयदार्थयोर्विशेषपरस्कारेणोवसंबंधप्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः अतश्चसमाख्यामपलभ्यनूनमनयोः पदार्थयोः संबन्धोऽस्तीतिपावत्कल्प्यतेतावत्पुत्र
 क्षप्रतिपन्नेनसंबन्धेनपरस्परमाकांक्षातदभावेसंबन्धानुपपत्तेः कल्पितसंबन्धेनचयावदितरत्राकांक्षादिकल्प्यते तावदन्यत्राकांक्षयावाक्यादिकल्पनयाचि
 नियोगः क्रियतइतिसिद्धंस्थानस्यसमाख्यातः प्रावल्यं अतएव श्रुं धनमंत्रः सान्नाय्यपात्रांगपाठसादेशुयान्तुपौरोडाशिकसमाख्यापुरोडाशपात्रांगमितिस
 माख्यायोगिकः शब्दः साचद्विविधावेदिकीलौकिकीचतत्रहोतुश्चमसभक्षणं होतृचमसरतिवेदिक्यसमाख्यायां श्रुध्वयोस्तत्तत्पदार्थांस्तल्लौकि
 काध्वयवमिति समाख्येति संक्षेपः तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः अत्रादीनिषट्प्रमाणानि एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिर्ह्यकृत्य दर्शयामासाभ्यं
 यजेतेत्येवंरुमेरायानिविनिग्रज्यंतेताभ्यानिद्विविधानिसिद्धरूपानि क्रिपाहपाणि चेति तत्र सिद्धानि जातिद्वयसंख्यादिनितानि च दृष्टार्थान्देवक्रियाहपाणिच
 द्विविधानि गणकर्मणि प्रधानकर्मणि चेति एतामेव संनिधौत्योपकारकाणामुपकारकाणि ति चोच्यंते त्रकर्मिणो द्रव्याद्युद्देशेन विधीयमाने कर्म संनिय
 त्तोयकर्मसंनियत्पुण्यकारकं यथावद्यातश्रेष्ठणादि तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टार्थं च दृष्टार्थमवद्यातादि अदृष्टार्थं श्रेष्ठणादि दृष्टाद
 दृष्टार्थं पुरुषोरोडाशपात्रादितद्विद्व्यत्यागं श्रेष्ठः नादं देवतोदेशेन च देवतास्मरणं दंष्टकरोति रदमेव चाश्रयिकर्मत्पुच्यते तच्च संनियत्पुण्यकारकं
 द्विविधं नुपयोद्यमाणां मपयकार्यं चेति तत्रावद्यातश्रेष्ठणाद्युपयोद्यमाणां धीहीणां यागे नुपयोद्यमाणां त्वात् प्रतिपत्तिकर्म इति मध्यमा
 युपयक्तपुरोडाशं स्कारकं नुपयुक्तस्योकीर्णं करतानि वर्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म नुपयुक्तसंस्कारार्थं कर्म नुपयोद्यमाणां संस्कारार्थं तद्वत्त्वं
 उपयुक्तयोः कीर्णोत्प्रेषोद्यमाणां अत्रादरात् अतएव प्रायणीयनिष्कासे नुदयनीयमनुनिर्वर्णनीत्यत्र निष्कासस्य निर्वर्णार्थत्वं नततस्य तदर्थं
 अनादरणीयतानि वर्तकमित्यर्थः २

पुरोडाशमधिकृत्य प्रवर्तमानं नमोऽंकोपरोडाशः ल्यर्थः

दीक्षणीयप्रायणीयमध्यमोपसंदेशोपचसथ्यसूत्यानामकुपंचदिनसाध्योमयागोचरथेदिनस्योपचसथ्यमिति संज्ञा = ४

किंनस्यादिति वाच्यतस्योपसंज्ञात्वेन पञ्चमध्याह्निके अथवा
तत्रात्रानर्थक्यप्रतिपत्तिरिति चेन्न

पालं निर्वयेदित्येवंक्रमविहितेष्टे पुरंदराग्नि रोचनादिवरत्पादीनां याज्यानुवाकानां मंत्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यं
ठात प्रथममपठितमंत्रस्य हि के मर्थ्या कंक्षायां प्रथमतो विहितं के मेव प्रथममुपतिष्ठते समाने प्रात्वात् यानि ते च कृतां न्यगानि धाकृतागाननुवादेन विहितानि संदेशः पतितानि
तेषां विकृत्यर्थत्वं संनिधिपाठात् तेषां हि के मर्थ्या कांक्षायां फलवद्विकृत्य पूर्वमेव भाव्यत्वेन संवध्यते उपस्थितत्वात् अतएव ते मुनविष्वजिज्ञायाः चतारः स्वतंत्रफला
र्थत्वे विकृतिसंनिधिपाठानर्थक्यापत्तेः पञ्चमध्याह्निके मानीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसां देष्टव्यं तत्रोपचसथ्ये द्विः अग्निषोमीयः पञ्चमध्याह्निके यते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः यदा
ते अतस्तेषां के मर्थ्या कंक्षा मनुष्यत्वेनोपस्थितं पञ्चमध्याह्निके पूर्वमेव भाव्यत्वेन संवध्यते अतो युक्तमनुष्ठानसां देष्टव्यं तदर्थं तेऽपि च पाठसां देष्टव्यं देवतत्त्विन स्यादिति वा
च्यं अग्निषोमीयस्य यशोः क्रयसंनिधौ पाठात् न च क्रयसंनिधौ तस्य पाठे तदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति वाच्यं स एव द्विदेव त्वः पञ्चमोपचसथ्यः इति श्राल ध्वव्यरतिवच
नात्तनुपपत्तेः न च स्थानात्प्रकरणस्य वलीयस्त्वेन पञ्चमध्याह्निके ज्योतिषो मार्षत्वमेवैलमिति न्यायात् स्थानात्प्रकरणार्थत्वं मे धर्माणां युक्तं न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणा
देव किं न स्यादिति वाच्यं अग्निषोमीयकथं भावाकांक्षायां कृतो यकारेः प्राकृतधर्मे रेवोपशान्तत्वात् सहिसान्नाययागप्रकृतिकुभयोः पञ्चमभवद्रव्यक-
त्वसामान्यात् तदुक्तं सो न्नायं वातत्युभवत्वादिति सान्नाय्यदधियं सो तत्र पञ्चमयागः ययो यागप्रकृतिकः साक्षात्पञ्चमवत्त्वात् अतश्चोदकप्रसेस्तद्वर्मे निरांका
हत्वा न्नपञ्चमयागो धर्माणां प्रकरणां विनियोजकं किंतु स्थानमेव निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः तच्च समाख्यातः प्रवले स्थानविनियोगे हि यदार्थयोर्देशसामान्यल
सागः संवंधः प्रत्यक्षः सामार्थ्यविनियोगो तसं वंधो न प्रत्यक्षः यदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् न च सासंवंधवाचिका योजिकानां प्राद्यानां द्वयवाचकत्वेन संवंधाः वाच
कत्वात् तथा हि समाख्यासंवंधसामान्यवाचिका स्यात् तद्विशेषवाचिका वा नाद्यः तदुक्तो प्रयोजनाभावात् सर्वयोगिकप्राद्यानां पर्यायापत्तेः अद्विती
येऽवश्यं संवंधिनो वाच्ये तद्विरेण संवंधे विशेष्माभावात् तत्प्रतिपत्तिमंतरेण तदप्रतिपत्तिः अतश्चावश्यं संवंधिवाचकत्वं समाख्यायावक्तव्यं तसंवंधि
याचैकत्वं संवंधिप्रतिपत्त्येव वाक्यप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिरसंभवे तत्र शक्तिकल्पने गौरवात् यथाहुः सर्वत्र योगिकैः प्राप्ते द्रव्यमेवाभिधीयते न
हिसंवंधवाचित्वं संभवत्यतिगोटादिति तथाप्याकंतुपचिरेवाहकतीरप्रत्ययसूत्या प्राकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिदिति त

संवंधि
वा
च
की

२ न संवंधिवाच्य

वांऽग्नौ नमः सवर्गनेति मंत्रो विकृता दूहितव्यस्तुक्तं न च मे फलै देवतयोश्चेत्यत्र फलप्रयुक्तत्वेन सो यो दिविकृतिमुस्वर्गं ह्यफलाभावा न्नैव न प्रवर्तत न तं रं चो हित २
 व्यः स्यादिति तत्सिद्धं मंगलानामन्यप्रयुक्तत्वा नुपपत्तेर पूर्वप्रयुक्तत्वे तत्रापि संनिमित्तोपकारकाणां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपे उपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं अतः
 एवौषधधर्माणां मवधातादीनामांशप्रवृत्तिः तेषां आनि या पूर्वप्रयुक्तत्वादाज्यस्य चतुर्थत्वाभावादित्युक्तं तृतीये आराद्रुपकारकाराणां तत्वरूपे अत्र उपयोगात्
 रमा पूर्वार्थत्वं तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य यागस्वरूपानुष्ठानानंतरमेवात्पद्यमानत्वात् संनिमित्तोपकारकाणां पूर्वगानां तदुत्पत्तौ उपयोगः उत्तरगानां तु तेषां स्थिता उपयोगः
 रमा पूर्वस्य च सांगप्रयोगानुष्ठानानंतरमेवात्पद्यमानत्वात् सर्वे यामाराद्रुपकारकाणां तदुत्पत्तौ उपयोगवहिर्भूतस्य तु तस्य तत्स्थितस्थिता उपयोगः यथा वह्नस्य तिसृष्वस्य
 वाजयेनेन द्या वह्नस्य तिसृष्वस्य वाजयेनेति वाजयेनेति तत्कालमंगलेन विहितस्य वाजयेनेति पूर्वस्थिता उपयोगः तस्य प्रागेवात्पन्नत्वादित्युक्तं चतुर्थे तत्सिद्धं सर्वेषां गानां मपूर्वार्थ
 ५४ र्थत्वं प्रकृतं उच्यते तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः प्रयोगप्राऽऽश्रभावबोधकोविधिः प्रयोगविधिः सचांगवाच्यो कवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव सहितं गानं
 प्रधानमनुष्ठाय यन् विलंबे प्रमाणभावात् अविंसे वा परमार्थं प्रयोगप्राश्रभावं विधत्ते न च विलंबे च दविलंबे पि प्रमाणभाव इति वाच्यं विलंबे हि अंगप्रधानवि
 धौ कवाक्यता वागतता साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते न हि विलंबेन क्रियमाणयोः सहकृतमिति साहित्यं व्यवहरंति न चेवं साहित्यानुपपत्त्या समानकालत्वेन च स्यात् न त्व
 विलंबः अत्र व्यवधानेन पूर्वोत्तरकालक्रियमाण्यदार्थयो रविलंबेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यं अनेक्यदार्थानामेकस्मिन्कालेऽनुष्ठानानुपपत्तेः गच्छता च तत्क
 र्तृसंयादनेनानुष्ठानं किं न सादिति वाच्यं तस्य यज्ञक्रतोऽथत्वारः कृत्विज इत्यादिना कर्तृणां नियतत्वात् तत्तदांगवाच्ये कवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यताव
 गतता साहित्यं विदधन्नुक्तं विलंबेन एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलंबं विधत्ते तत्सिद्धं प्रयोगप्राश्रभावबोधकोविधिः प्रयोगविधिरेति सचांगमविलंबेन निमित्तमेवांग
 यमाणो भवति अन्यथा हि किमेतदनं तस्मै तत्कर्तव्यमेतदनंतरं चेति प्रयोगविधौ मपत्तेः अतः प्रयोगविधिरेव रचविधेयप्रयोगप्राश्रभाव इति द्वयार्थनियतं क्रममपि मदर्शयि
 विलंबापोः शेषाणामपि विधत्ते तत्र क्रमो नाम चित्तेति विशेषः पौर्वापर्यमोदा तत्र च प्रमाणानि अत्यर्थं न स्यान्मूल्यप्रवृत्त्या ल्यानितं क्रमपरं वचनं श्रुतिः तच्च दिविदं
 केवलं लक्रमपरं तद्विशिष्टमदर्शयं चेति तत्र वेदं कृत्वा वेदिकं करोतीति केवलं लक्रमपरं वेदकरणदेवचनांतरेण विहितत्वात् वयं कर्तुः प्रथममभ्यस्तति

इति न प्रसक्तं नानादं प्रमाणं न सत्यं कालं विप्रतिपत्तिरिति

त्वादित्युक्तं १ त्वादि

अंगगणस्येष्ट्यादेः पर्वसंबंधस्य प्रधानसोमपाग २ पर्वसंबंधेन विरोधे प्रधानपर्वसंबंधेन च दत्तं यः तादृशं तत्पर्वसंबंधस्य प्रधानार्थत्वात्

तु नाम १ अंगव्यापककालः दृष्टो दीनतवधत्तेति ३

त्वं नित्यं सस्योपयुक्तमेकादशे तच्च संनियतोपकारकमारादुपकारकाद्वलीयः ननु प्रवधात्तादिभवलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात् आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् दृष्टेचसंभवत्यदृष्टस्याप्यप्यत्वात् प्रोक्षणादि संनियतोपकारकं तदर्थं वलीयः उभयोरदृष्टार्थत्वाविशेषात् किंच आरादुपकारकं साक्षात् प्रधानार्थं तस्य योद्देशेनाविधानात् संनियतोपकारकं त्वंगां कर्मो गव्रीद्याद्युद्देशेन विधानात् अंगीयेत्याचसाक्षादंगवलीयः अंगगणविरोधतादृष्टादिति न्यायात् अतएव पदद्वयामश्रुनासोमेन यजेत सोमावस्मान्मोर्णमास्यां वा यजेतेति विशेषविधानेपि पर्वानुग्रहः सोमयोगस्येव क्रियते न नदीक्षणीपादेः अतः कथं संनियतोपकारकस्य वलीयत्वं उच्यते सत्यप्यदृष्टार्थत्वविशेषे संनियतोपकारकमारादुपकारकाद्वलीयः संनियतोपकारके हि कर्मण्युपकार्योपकारकप्रोः ब्रीहिप्रोक्षणायोः संबंधो वाक्यभूतः उभयोरुपकारकस्य लेतुदर्शपूर्णमासयोः प्रयाजानुयाजयोः संबंधः कल्प्यः उपकारोपि किंच आरादुपकारकस्य लेतुप्रकरणाविनियोजकं इतरत्र च ब्रीहिनप्रोक्षतीति वाक्यमेव ब्रीहियदेनापूर्वसाधनत्वात् कृत्वा क्रतोविनियोजकमिति वलीयत्वं यत्रोक्तं अंगगणविरोधे तादृष्टादिति न्यायेन दुर्बलत्वमिति तदसत् नहि ब्रीद्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादितदर्थं भवति तत्त्वतः प्रानर्थक्यात् किं तत्संस्कारादारात्त्वर्थमेव संनियतोपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वं स्ववक्ष्यमाणत्वात् अत उभयविधमयंगजातं कत्वार्थमेवेति नांगगणविरोधन्यायावतारः दीक्षणीयादेः पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयादर्थ एव तस्यैतदपूर्व प्रयुक्तत्वात् अतो यत्कंसाक्षात् प्रधानार्थेन प्रधानपर्वानुग्रहेणैवाध्यत इति तत्सिद्धं संनियतोपकारकस्य आरादुपकारकाद्वलीयत्वं अतएव स्यात् सोम एवाहुतिं जुहोतीति विहिता स्यात् एवाहुतिर्मुपवृश्चनस्यागुहाराप्यसंस्कारार्थदेव दत्तधारितायाः सृजः श्रुतिदेशे विधानमिव दत्त संस्कारार्थं न तु स्यात् एवाहुतिरादुपकारिकेत्युक्तं दशम इति दिक् द्रव्याद्यनुदिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकं यथा प्रयाजादितदेवं क्रियते द्विविधमयंगजातं तच्च न यागादिस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे प्रानर्थक्यात् तदंतरेणापि तत्सिद्धेः किं त्वपूर्वप्रयुक्तमेव न हित दंतरेणापूर्वमवतीत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति तस्यार्थत्वात् न चैव प्रधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलभावनायां यागस्य करणत्वादंगानां वंकरणानुग्रहकत्वात्तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन यागेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सैनिकर्षात् दीक्षणीया शब्देनेव तदपूर्वं न तु फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षात् अतो न तत्प्रयुक्तत्वमंगानां अतएव न स्यते प्रातवत्स्यो विरोधेत्यावृष्टनेजुहोति इति स्यात् एवाहुतिः ५

संनियतोपकारकं दीक्षणीयादि ५ आरादुपकारकं प्रयाजादि ५ दीक्षणीयादेः दीक्षणीयादि ५ फलं

अंगानामपूर्वत्वात् २

संश्रामपर्वानुग्रह इत्यर्थ ६

त्वंगां ह्यमः त्वर्गमिति मंत्रार्थ १

न्यामंत्राणामानेयादिस्त्रिवात्रापि सत्त्वात् न चोवादेवतास्मारकत्वात्कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्वीक्रियत इति वाचं न्यानियादिष्वपि कर्मस्मारकत्वेन
 ब्राह्मणवाक्यानां तत्स्वीकारात्पुनः कर्मस्मारकत्वेन स्वीकारात्पतेरित्यर्थः २२
 तत्स्वीकारायते न चैवमिति तथा सति ब्राह्मणपाठान्न मंत्रपाठस्य वलीयत्वं न स्यात् तद्वैलीयत्वे हि मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वे इतरस्य तदस्मा
 रकत्वं हेतुः यदि च कर्मस्मारकत्वं ब्राह्मणवाक्यस्वीक्रियते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेन च मंत्राणां व हि
 रंगत्वं मंत्राणां ब्राह्मणपाठस्यैव वलीयत्वं स्यात् तथा च मंत्राणां विरोधस्यादिति याचमिकाधिकरणविरोधः तत्र हि ब्राह्मणपाठान्न मंत्रपाठस्य व
 लीयत्वादावाज्येयानुष्ठानपञ्चादनीशो मीयस्येत्युक्तं न्यायानेयादिष्वप्यन्यामंत्राणवदेवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकास्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्य
 त्वरूपत्वादेवतात्वमेति चेत्तत्प्रयोजेषु तत्रापि हि याज्यामंत्रादेवताप्रकाशकाः प्रयोजेषु देवतायामात्रवर्णिकत्वात् तथा च प्रयोजेषु याज्यामंत्राणां
 देवताप्रकाशनद्वारा कर्मक्रमप्रकाशकत्वात् तत्र मोमंत्रपाठदेवतात् न ब्राह्मणपाठकमात्रं न च मंत्रपाठस्यान्यादश्रुत्वात् प्रयोजक्रमो ब्राह्म
 णपाठक्रमो देवेति वाच्यं अन्यादश्रुत्वेन तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् मंत्रक्रमस्य वलीयत्वात् अस्यासाधकरोचवार्तिककृताक्रमविनियुक्ते वलिंग
 गकमंत्रवर्णित्यादिना प्रयोजेषु याज्यामंत्राणां क्रमविनियोगानुक्तः न च मन्त्रित्तरत्वे संनिधौ न्याज्यस्य चोत्पत्त्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुण
 त्वेन समर्थं तदनुक्तं मंत्राणामन्यादश्रुत्वात् तदनुपपत्तिः स्यात् तत्कथं प्रयोजेषु ब्राह्मणपाठक्रमो मन्त्रक्रम इति च ते सत्यमेतत् तथापि यत्रार्थस्मारका
 मंत्रानसंत्येव यथा तस्मिन् विहितेषु कर्मसु ते वा क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमो तत्र ते वा मेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् प्रयोजे दाहरणं तु कृत्वा चिंतय
 तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् यथाहः अर्थवादचरो वार्तिककारः प्रयोजे दादेवाक्यान्यर्थसमर्थचरितार्थानि
 स्वरूपसंस्पर्शसत्यपि प्रयोजकतां न प्रतिपद्यते इति तस्मात्समंत्रकर्मकां मंत्रपाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमो देवेति दिक्प्रकृतो

न्यामंत्राणामानेयादिस्त्रिवात्रापि सत्त्वात् न चोवादेवतास्मारकत्वात्कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्वीक्रियत इति वाचं न्यानियादिष्वपि कर्मस्मारकत्वेन
 ब्राह्मणवाक्यानां तत्स्वीकारात्पुनः कर्मस्मारकत्वेन स्वीकारात्पतेरित्यर्थः २२
 तत्स्वीकारायते न चैवमिति तथा सति ब्राह्मणपाठान्न मंत्रपाठस्य वलीयत्वं न स्यात् तद्वैलीयत्वे हि मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेन च मंत्राणां व हि
 रंगत्वं मंत्राणां ब्राह्मणपाठस्यैव वलीयत्वं स्यात् तथा च मंत्राणां विरोधस्यादिति याचमिकाधिकरणविरोधः तत्र हि ब्राह्मणपाठान्न मंत्रपाठस्य व
 लीयत्वादावाज्येयानुष्ठानपञ्चादनीशो मीयस्येत्युक्तं न्यायानेयादिष्वप्यन्यामंत्राणवदेवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकास्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्य
 त्वरूपत्वादेवतात्वमेति चेत्तत्प्रयोजेषु तत्रापि हि याज्यामंत्रादेवताप्रकाशकाः प्रयोजेषु देवतायामात्रवर्णिकत्वात् तथा च प्रयोजेषु याज्यामंत्राणां
 देवताप्रकाशनद्वारा कर्मक्रमप्रकाशकत्वात् तत्र मोमंत्रपाठदेवतात् न ब्राह्मणपाठकमात्रं न च मंत्रपाठस्यान्यादश्रुत्वात् प्रयोजक्रमो ब्राह्म
 णपाठक्रमो देवेति वाच्यं अन्यादश्रुत्वेन तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् मंत्रक्रमस्य वलीयत्वात् अस्यासाधकरोचवार्तिककृताक्रमविनियुक्ते वलिंग
 गकमंत्रवर्णित्यादिना प्रयोजेषु याज्यामंत्राणां क्रमविनियोगानुक्तः न च मन्त्रित्तरत्वे संनिधौ न्याज्यस्य चोत्पत्त्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुण
 त्वेन समर्थं तदनुक्तं मंत्राणामन्यादश्रुत्वात् तदनुपपत्तिः स्यात् तत्कथं प्रयोजेषु ब्राह्मणपाठक्रमो मन्त्रक्रम इति च ते सत्यमेतत् तथापि यत्रार्थस्मारका
 मंत्रानसंत्येव यथा तस्मिन् विहितेषु कर्मसु ते वा क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमो तत्र ते वा मेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् प्रयोजे दाहरणं तु कृत्वा चिंतय
 तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् यथाहः अर्थवादचरो वार्तिककारः प्रयोजे दादेवाक्यान्यर्थसमर्थचरितार्थानि
 स्वरूपसंस्पर्शसत्यपि प्रयोजकतां न प्रतिपद्यते इति तस्मात्समंत्रकर्मकां मंत्रपाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमो देवेति दिक्प्रकृतो

तत्राप्येतत्तमप्रीतिमिमेकदत्राकादशकमत्तमप्रीतिप्रयच्छन्ति

र्थवादस्ततो न्येतंत्रः

एकवाक्यतातस्यः तस्यैकतुः प्रथममभ्यः संचैकरतिवाक्यभेदभयेनेत्यर्थः २ कर्मचोदकं चाकं ब्राह्मणवाक्यं न च्छेयो क्ताश्रितप्रथमादिवचनकल्पनद्वारेत्यर्थः
क्रमविशिष्टपदार्थपरं एकप्रसैरताभंगभयेन भवानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सैयं श्रुतिरित्युपमाणा ये स पावसवती तेषां वचनै क
ल्पनद्वारा क्रमप्रमाणात्वात् अतएवाश्विनस्य पाठक्रमः तत्तत्तीयस्थाने ग्रहाण प्रसक्तोऽग्निहोत्रं जहोति पवागुपचतीति वाक्यम् २
यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थः क्रमयथागिनहोत्रयवागुपाकयोः अत्र हियवागुपाकयोः अत्र हियवागुपाकयोः अत्र हियवागुपाकयोः अत्र हियवागुपाकयोः
क्रमाद्वलवानयथापाठेऽनुष्ठाने कृतप्रयोजनवाधः अदृष्टार्थत्वे च स्यात् न हि होमानंतरं क्रियमाणास्य किंचित् द्रव्यं प्रयोजनमिति पदार्थबोधकवाक्यानां
यः क्रमः स पाठक्रमः तस्माच्च यदार्थानां क्रमश्चाश्रीयते येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेण धीतानि अर्थप्रत्ययं जनयंति मर्थप्रत्ययं च यदार्था
नामनुष्ठानात् स च पाठो हि विधो मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्यज्यानुवाक्याक्रमः क्रमश्चाश्रीयते स मंत्रपाठात्
स च यमंत्रपाठो ब्राह्मणपाठो हलवान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मंत्रवाक्यस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्वहिरैव द्रव्यमेवं क
र्तव्यमित्येवमवबोधकतार्थमिति पुनः प्रयोगकाले व्याश्रिते मंत्राः पुनरन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकारतिवक्ष्यामः तेनानुष्ठानक्रमस्य स्मर
णक्रमाधीनत्वात् क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादेतरंगो मंत्रपाठ इतरस्मादिति वलवान् अतएवाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणपाठो दादावाग्नीषोमीयानुष्ठानं यश्चा
दाग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्रमं वाधित्वा मंत्रपाठो दादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येव क्रमस्तु तं प्रयाजानां समिधो यजतितनूनपातं यजती
तीत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्पर्थं विधायकतार्थानितथापि प्रयाज्यनोस्मारकांतरस्याभावात्तान्येव स्म
रकत्वेन स्वीक्रीयंते तथा च येन क्रमेण तान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयंतीति युक्तं तेनैव क्रमेण ते ग्रामानुष्ठानमिति तत्तद्वं प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्र
माक्रमरतिनगुप्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वे विधायकत्वेन कतार्थानां ब्राह्मणमवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां या
ब्राह्मणमंत्रमप्रपाठके पत्राग्रे योर्ध्वं कपालोऽनावास्या योर्ध्वं मास्या चावुतो भवतीति स ब्रह्मणो न्यतिवाक्यक्रमः अग्निमूर्ध्वं बोधस्त्यजामते रयीणां अग्नीषोमा तदव
मेतानि इति आग्नेयाग्नीषोमीयानां यज्यानुवाक्यामत्र क्रमो बोधस्त्यो मंत्रपाठो वलवान् अन्यथा ब्राह्मणपाठक्रमात् आग्नेयात् पूर्वमग्नीषोमीयकरा मतिरिति नाचः २

तद्वदवायव्यमैजाचराणश्चाश्विनैत्यदि क्रमात्

पाठक्रममिति पाठक्रमो हि तेषां तिष्ठति पाठके कर्मणा वा मिति चतुर्थं नुवाके देवस्य त्वेत्यादि प्रजयेन नु निर्वपाम्यमिषो माभ्यामिति पुरोडाशनिर्वायमंत्रः प्रथमा
 नुवाके प्रत्युच्यमिषादिके महीनामयोऽथो वधीनामिति न्याज्यनिर्वायमंत्रः सचायं निर्वपः मुख्यक्रमान्तपूर्वमनुष्ठीयते मुख्यक्रमस्य पाठक्रममेव यादुवलत्वेन पा
 ठानव्यवधानात्तरेणैवैविरिधिर्यो न्यागमौ श्रानेययागे तव्यवधानं अतश्चादाज्ञानेयहविरभिधारणं ततरेदस्य हविषः ततः श्रानेययागस्त
 तश्चैद्रीयाग इत्येवंक्रमो मुख्यक्रमात्तिष्ठो भवति यदि त्वादावेदं हविषीभिर्द्वारणं ततश्चाग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादावाग्नेयस्य न
 यानादाग्नेययागतदंगहविरभिर्द्वारणायोरत्यंतमव्यवधानमैद्रीयागतदंगहविरभिर्द्वारणयोस्तत्पंतव्यवधानं स्यात्तच्च न युक्तं अतो युक्तः प्रयाजशो
 ब्राभिर्द्वारणस्य मुख्यक्रमाक्रम इति सचायं मुख्यक्रमः पाठक्रमात् दुर्बलः मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसाधेयप्रधान क्रमप्रतिपत्ति साधेयतया वि
 लंबितप्रतियत्तिः पाठक्रमस्तु निरये च स्वाध्यायपाठक्रममात्रसाधेयतया न तथेति वल्लवान् अतएवाग्नेयो यंश्रयागानिषोमीयानां क्रमेणानुष्ठी
 यमानानामय्युयांश्रयागाज्यनिर्वायो मुख्यक्रमान्तपूर्वमनुष्ठीयते तस्य दुर्बलत्वात् पाठक्रमान्तयश्चादनुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वादिति सचायं मुख्य
 क्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्वलवान् प्रवृत्तिक्रमे द्याश्रीयमाणो वद्वनामंगानां प्रधानविप्रकर्षो भवति अस्मिंस्त्वाश्रीयमाणो संनिकर्षः तद्वयादर्श
 पूर्णमासयोरादावाग्नेयानुष्ठानंततः सान्नाय्यस्य तद्वै माष्यकेचित्पूर्वमनुष्ठीयते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्वै माः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन्
 ततश्चाग्नेयधर्मास्ततश्चाग्नेयानुष्ठानंततः सान्नाय्यानुष्ठानंतदा ततः धर्माणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यां श्रानेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः
 स्यात् यदा तसान्नाय्यधर्माणां केचंचित्पूर्वमनुष्ठीयेति अन्ये सर्वे सचक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानंतरं अनुष्ठीयते तदा सर्वेषां
 श्रानेयधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां चैकेकेन विजातियेन व्यवधानं भवति श्रानेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात् सान्नाय्य
 धर्माणां च स्वप्रधानेन सह श्रानेयानुष्ठानेन व्यवधानं दिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्वलवान् सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनियतिनामंग
 नामादृत्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः सप्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यं गोमुपुजा मत्स्याहि वैश्वदेवी कृ
 त्वा प्राजापत्येऽश्वरंतीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात्सति कर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः अतस्तेऽत्रांतदंगानां चोपाकरणं नियोजनप्रभृतीनां सा

१६
 शाखाद्वेन वतसा पाकरेण द्वाहनात् च न द्य
 २६

पाठक्रमस्य प्रादेव नुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वात् अन्यथा न्याज्यनिर्वा
 पस्य पुरोडाशनिर्वापान्तपूर्वकारणमिति ६
 २६

नानादेशस्थानां पदार्थानां विहृतो नृदि

सोऽप्यगविशेष एव साधकैरनुचिन्तितस्मिन् सद्य एव च दिनसाध्यकमंगार
कस्मिन्नेकक्रियमाणत्वात् साध्यस्कृतिर्नानाप्र
चीनैरभि
धीयतेरति

वचनादेक... कस्मिन्देशे अनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशे अनुष्ठीयते तस्य प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादयं यः क्रमः स स्यान् क्रमः स्थाननामनुयष्टि
तिः पश्चाद्देशे अनुष्ठीयते तत्पूर्वतने यदर्थं कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानं अतएव सौ द्यत्वे अग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्या
नां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये आदेशवनीयपश्चोरनुष्ठानं तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणं तं सवनीयस्यैव प्रथमोपस्थितेः इतरयोस्तु पश्चात्
तथा हि ज्योतिषो मे त्रयः पशुयागाः अग्नी ^{षोमीयः} सवनीयो आनुबंध्येति तैचमिर्नृणाः अग्नीषोमीयो अथ तस्योद्भिः सवनीः यः सुत्या काले अनुबंध्यत्वे ते सा
द्यत्वेनामसो मयागविशेषः स चाव्यक्तत्वसाध्या ज्योतिषो माविकारः अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यत्वे चोदकप्राप्ताः तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं सह पशु
नालभत इति तच्च साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः स्थानातिक्रमसाध्याच्च सवनीयदेशे अनुष्ठाने क्रियमाणोऽग्नीषोमीयानुबंध्ययोः स्वस्व
स्थानातिक्रममात्रं भवति अग्नीषोमीयदेशे त्वनुष्ठाने सवनीय ^{नातिक्रममात्रं भवति} अग्नीषोमीयदेशे त्वनुष्ठाने सवनीय ^{स्य स्वस्थानातिक्रममात्रं}
आनुबंध्यस्य तु स्वास्थनातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्चात् एवमानुबंध्यदेशे अग्नीषोमीयो दुष्यः तथा च सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये
सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानं आश्विनग्रहणं तं हि सवनीयदेशः प्रकृतौ आश्विनग्रहणं हीत्वा त्रिद्वता पूयं परिधीयाने प्रसवनीयं पशुमुपा
करोतीत्याश्विनग्रहणं तं तस्य विहितत्वात् तथा च साद्यत्वे आश्विनग्रहणं कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानानुष्ठानमनुष्ठानं इतरयोस्तु
पश्चादित्युक्तं प्रधानक्रमेण योगानां क्रमः आश्वीयते समुख्यक्रमः येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियंते तेनैव क्रमेण चेनेषामंगानुष्ठीयंते तदा सर्वेषामंगानां स्वे
त्यर्थः प्रधानैस्तु तैमव्यवधानं भवति व्यक्रमेण त्वनुष्ठाने केषां चिदंगानां स्वे प्रधानं तं मध्यवधानमप्येषां अत्यंतं व्यवधानं स्यात् तच्च युक्तं प्रयोगविध्यवगात्
साहित्यवाधयते अतः प्रधानक्रमेण क्रमेहेतुः अतएव प्रधानप्रोवाभिद्यारण्यश्चादेशोऽग्नेयहविषोभिद्यारण्यश्चादेशोऽस्य दधुः अग्नेययोगेंद्रयागयोः
थोर्वययीत् अजतहयोरभिद्यारण्योः स्वेन स्वेन प्रधानेन तुल्यं एकांतरितव्यवधानं भवति अग्नेयहविरभिद्यारण्येन यमागयोर्हेंद्रयागहविरभिद्यार

2

कामोयजेतेत्यनेन स्वाहा इत्युपरि श्रुतं... यतापिन स्वाहा ज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किंतु राजः सतस्तत्कामस्य किंचित् पुनः श्रुति
शेषाणां त्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषाणां भवति यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्याग्निशाध्योश्च कर्मसु आधानसिद्धानिमतासामर्थ्यावृत्तेऽंशुवद्वि
शेषाणां त्वेनाश्रवणोपि अधिकारिविशेषाणां त्वमस्येव उत्तरकृतविधीनां ज्ञानाक्षेपशुक्लेभावेनाध्ययनविधिसिद्धज्ञानवतंप्रत्येव प्रवृत्तेः अग्निशाध्य
कर्मणां चाग्नयेक्षत्वेतद्विधीनां आधानसिद्धान्यभावाच्च अध्ययनस्यापनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चावर्षव्रात्यहमयनयीतेत्यादिना
त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् आधानस्यापि वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यात्रैवर्णिकाधिकारत्वात् यद्यपि च वर्षासुरथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन र
थकारस्य सौधन्वनाऽऽभ्यर्पणीयस्याधानं विहितं योगात् रुहेर्वर्षस्त्वात् तथापि न तस्यात्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावा
त् न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकारः तद्विज्ञानस्य तत्साध्यत्वादिति वाच्यम् तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि वर्षासुरथकारोऽग्नी
नादधीतेत्यनेनेव विधिना आधानमात्रेऽपि कर्तव्यतां क्षेपणात् अन्यथा तस्यैव विधेरनुपपत्तेः अतश्च रथकारसाधानमात्रेऽधिकारेऽपि नोत्तरकर्मस्वधिकारे वि
द्याभावात् एवं च तदाधानं नार्गसंस्कारार्थं संस्क्रुता नामनीनामत्तरत्रेययोगाभावात् किंतु तदाधानं लौकिकाग्निगाणकं विश्वजिज्ञासेन स्वर्गफलं च
स्वतंत्रमेव प्रधानकर्म विधीयते अग्नीनिति च द्वितीयासक्तुं न जुहोतीति वात् तृतीयांशु इति प्रकृतमनससमः तत्सिद्धं प्रदृश्याध्ययनविधिसि
द्धज्ञानाभावादाधानसिद्धान्यभावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकार इति न चैवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् तस्याः अध्ययनप्रतिषेधेन तद्विधिद्विज्ञा
नाभावात् न च नास्त्येवेति वाच्यं यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यविशेषाणात्वात् ग्रहेकत्ववदविवक्षितत्वेन स्त्रियाः अधि
कारस्य साधितत्वादिति चेत् सत्यं अधि कारः साधितो न तु स्वातंत्र्येण न स्त्रीत्वात् अमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् स्वातंत्र्येण कर्तृत्वे प्र
योगद्वयस्यापि वेग एमायत्ते ५ यमानप्रयोगे मलीकर्तृकाऽज्यावेदाणादिसोपात् पत्नीप्रयोगे च यजमानकर्तृकाऽन्या

सि ४

तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठाने यस्य कस्यचित्पणोऽरभ्यकर्तव्यम् ३

हित्यसंयाद्यतत्रप्राजापत्यानांसंप्रसिपनदेवताकत्वेनैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानादुपपद्यतेसाहि न्यतदंगानांचैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानमशकंनह्यनेकेषांयशूता
मुयाकराणामेकस्मिन्कालेकर्तृशक्यंअतस्तेषांसाहित्यंअवधानेनानुष्ठानास्तंपाद्यं एकस्यापाकराणामिति अतःप्राजापत्येष्टेकंयदार्थंसर्वत्रानुष्ठाय
द्वितीयःपदार्थोपेनक्रमेणप्रथमोनुष्ठितस्तेनैवानुष्ठेयः प्रयोगविध्यवगतमिथेणसाहित्यस्येयत्तये प्रयोगविधिनाहिदेचेतदंगानामुपाकरणनियोजना
दीनामिथः साहित्यमानंतर्गपरपर्यायंविहितं तच्चसाहित्यसवनीययशौचोदकेनप्राप्तंतस्यग्राणिद्रव्यकत्वेनदैक्षविकृतित्वात् सवनीयाच्चएकादश्या
नेषुप्राप्तंभुत्याकालत्वसामान्यात् तेभ्यश्चप्राजापत्येषुप्राप्तंरात्त्वसामान्यात् प्राजापत्येषुचप्राप्तिमश्रुयागभेदाच्चादकाः भिद्यंतेअतश्चादकात्तत्तत्प
श्रवणभूतानांउपाकरणनियोजनादीनांसाहित्यमानंतर्गपरपर्यायंप्राप्तंअतः एकस्ययशोरूपाकरणानंतरमेवनिर्गोजनंचोदकवलात्कर्तव्यत्वेनप्राप्तं तत्तुनक्रिय
तेप्रत्यक्षवचनावाग्तसर्वयश्रवणसाहित्यानुपपत्तेः अतएकस्मिन्पशौउपाकरणेकृतेतदनंतरमेवकर्तव्यत्वेनप्राप्तमपिनिर्गोजनंचक्रियते प्रत्यक्षवचनवलात्पश्वतरे
षुषोडशासुउपाकरणमेवक्रियतेकृतेततेषूपाकरणेषुप्रथमपशोर्निर्गोजनस्यतदीयोपाकरणेनव्यवधानेप्रमाणाभावात् प्रथमप्रादेवनिर्गोजनेकार्यं
अतश्चयेनक्रमेणोपाकरणंकृतेतेनैवक्रमेणनिर्गोजनंकर्यं एवंचतत्तत्पशूपाकराणां नास्वस्वनिर्गोजनेस्तत्त्यंषोडशोर्गोच्यवधानंभवतिअन्यथाकेषांचिदस्य
तंव्यवधानंकेषांचिच्चाव्यवधानंस्यात् तच्चनपुक्तं तस्माद्येनक्रमेणप्रथमपदार्थोनुष्ठितस्तेनैवद्वितीयोनुष्ठेयः तत्तिद्वंप्रथमानुष्ठितयदार्थकमाद्योद्वितीयप
दार्थक्रमः संप्रवृत्तिक्रमइतितदेवंसंक्षेपतोनिर्गमितः षड्विधक्रमनिर्गमणेनप्रयोगविधिव्यापारः फलसाम्यबोधकोविधिरधिकारविधिःफलसाम्यंचकर्मज
न्यफलभोक्तृत्वंसचयजेतस्वर्गिकामइत्येवंरुपः अनेनहिस्वर्गिमुद्दिश्ययागंविदधतास्वर्गिकामस्ययाजन्यफलभोक्तृत्वंप्रतिपाद्यतेमस्याहितग्रेरगिरिहा
नूदहेतसोभनयेत्तामवतेष्टाकपालेनिर्वयेदित्यादिः तस्मिन्निमित्तेकर्मविदधद्भिर्निमित्तवतः कर्मजन्ययायत्तयहमफलसाम्यप्रतिपाद्य
तेतच्चफलसाम्यतस्यैवयोधिकारितिर्येषांविशिष्टः अधिकारिविशेषोऽप्येवंचतदेवयत्तः प्रत्यक्षविशेषणत्वेनश्रुतं अतएवराजसूयेनस्वराज्य

विष्णुसोत्रेष्टिन्यर्ष

प्रत्येकप्रतिःसवनमाध्यादिनसवनगतेषु दृष्टिः पवमानमाध्यादिनपवना
नसत्केषु तत्रैवैकप्रावर्गपिकरः प्रतिपत्तिनादत्युत्प्राज्यपयः
प्रत्येकप्रतिःसवनमाध्यादिनसवनगतेषु दृष्टिः पवमानमाध्यादिनपवना
नसत्केषु तत्रैवैकप्रावर्गपिकरः प्रतिपत्तिनादत्युत्प्राज्यपयः

वेदाणादिलोपात् अतोपमयोऽसमधिकारः सहाधिकारत्वे च यजमानविव्यये च यत्प्रामाण्यधिकार्यसिद्धिर्न ज्ञानं विना तस्याः अधिकारे तु ययतिः
 पाणिग्रहणानुसहत्वं सर्वकर्मसु तथाप्राप्यफले स्थितिवचनेन स्त्रियः अधिकारनिर्णीयाच्च निष्ठादस्य यतेरिवाध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहिणो
 पितृयानिष्ठादस्य पतिं याजयेदिति वचनान्निष्ठादेष्यानिष्ठादस्य पतिशब्दो हि निष्ठादं च तं स्थपतिं चेति कर्मधारयो न तु निष्ठादानां स्थपतिरिति धर्षित्यु
 हः षष्ठ्यर्थे लक्षणपतेः एतावांस्तु विशेषः निष्ठादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानभावेनैतस्यैव विधेस्तत्कर्मोपधिकारानां दोषकत्वं यत्प्राप्त्यै
 शज्ञानभावेपियजमानेन सहाधिकारान्तस्य च तादृशज्ञानवत्वात्तेनैव च तस्याः कार्यसिद्धिर्नोत्तरकृतविधीनां तदाक्षेपकत्वं येन यजीमात्रकर्तृ
 काः यदर्थं प्राजावेत्तदादयस्ते ज्ञानं विनाऽशक्यानुष्ठानादिति द्विधीनां तदाक्षेपकत्वं स्वीक्रियते इति तत्सिद्धं अध्ययनविधिसिद्धज्ञानस्याधानसिद्धा
 गिनतत्तायाश्चोत्तरकर्मस्वधिकारविशेषणत्वमिव सामर्थ्यस्याप्यधिकारविशेषणत्वं असमर्थप्रतिषेधः प्रवृत्तेः आख्यातानां अर्थवृत्तं प्रोक्ति सामर्थ्य
 हकारिणी सा च नित्यन्यायात् तच्च सामर्थ्यकाम्येकर्मणि श्रृंगप्रधानविषयं न त्वंगासमर्थः प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्येकर्मण्यधिकारी प्रधानविधेरं
 गविध्येकवाक्यताप्रतिपन्नस्य सांगकर्मसमर्थप्रत्येव प्रवृत्तेः यथा विनियोगं अधिकारात् यदि समर्थप्रत्येव प्रवृत्तौ कयाचित् श्रुत्या विरोधः
 स्यात् तदाऽसमर्थस्याप्यधिकारः स्यात् न च विरोधो हि स्वर्गकामश्रुतेः समर्थप्रतिप्रवृत्तौ विरोधाभावात् प्रत्युताऽसंर्थप्रतिप्रवृत्तौ प्रधानवि
 धेरंगवाक्ये कवाक्यतया प्रतिपन्नस्यांगसाहित्यस्य बाधायतेः नित्यवच्छ्रुतानां मंगानां यादिकत्वप्रसंगाच्च श्रुतः सांगे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्येकर्मण्य
 धिकारः नित्यकर्मणां त्वेगमथाश्रुतिन्यायः तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन चोदितानि न च यावज्जीवं केनापि संज्ञाः प्रयोगः प्राक्यते
 कर्तुं श्रुतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थो धिकारी श्रृंगानित्युपावति कर्तुं शक्यते तावति कार्याणि त्वास्तां च हत्वा सूरिभिः पराक्रातत्वात् तत्सिद्धं
 पूलस्वाम्यबोधको विधिकारविधिरिति तद्वचनं निरूपितं चतुर्विधमेव निरूप्यते पराक्रातविधेः प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं मंत्राणां तु प्रयोगसम

हकारिणी
 सा च नित्यन्यायात्

२१

२३

प्रवाधित
र्थस्य
अथप्रयोजकवत्प्रवृत्तप्रयोज
यताप्रभावादिपयः ॥ ६

यातः अथ गुणफलसंबंधविधाने यागस्याश्रयत्वेन संबंधरतिचेतनं न च रतिचेतनं यजेतेत्यत्राश्रयवाचक्यदाभावात् अथ सिद्धं ते करणत्वमि
वाश्रयत्वमपिलक्ष्यमिति चेत् न न्याश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लघुत्वेन तल्लक्षणाया एव युक्तत्वात् फलपविधीयमानो गुणो यत्र कारक
तामायद्यते स ग्राश्रयः तत्त्वं चाश्रयत्वं करणत्वं च निष्कृष्टाश्रयशक्तिरितिलाघवं किंच गुणफलसंबंधविधाने करणी भूतो गुणस्तनिष्ठवाक
रणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तत्राद्येयस्ते करणत्वस्य पुरोगोयसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षणायेव वाच्यात्तीयाया प्रत्यया र्थत्वात् प्राधान्येनोप
स्थितेः यदापि गुणनिष्ठकरणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तदापि फलभावनायां करणत्वेनान्वयायोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्ष
णायेव वाच्यात्तीयाभिहितस्य करणकारस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वयायोग्यत्वात् करणशब्देनाभिहितं करणश
ब्दो विरतीयातः तृतीयोत्पत्तिप्रसंगात् प्रश्रुतामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य काप्तनानुवादित्वेनानर्थक्यपक्षेन च नियमे
अतश्च करणत्वेनान्वयायोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणायेव वाच्या लक्षणाया चोपस्थितकरणत्वस्य करणी भूतस्य चाग्राह्यप्रतफलभावना
यां करणत्वं तदपिलक्षणायेव वाच्या श्रूयमाणया तृतीययाग्राह्यत्वात् तस्य यागप्रतिकरणात्वाभिधानात् अतएव तेन रतिचेतुर्थकारणी भूतगोदोहना
देः पश्वर्थत्वं समभिवाहारादित्युक्तं अतश्च गुणफलसंबंधविधाने धातोरत्यंतपाराध्यादिवद्गोदोषवत्त्वात् उद्दिष्टव्यस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधा
नमेव स्वीकार्यं तथा सति हि यजिनालघुभूतं करणत्वमात्रं लक्ष्यं उद्दिष्टव्येन च प्रकृत्यंशेन मत्वर्थान्तरलक्ष्यमिति गुणफलसंबंधविधानात् प्राघवं
भवति धातोरत्यंतपाराध्यादिकंतु न भवत्येव धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् अतश्चोद्दिष्टव्यस्य गुणसमर्पकत्वेन मत्वर्थलक्षणाया गुणविशि
ष्टकर्मविधानं स्वीकार्यं उद्दिष्टतामागेन मञ्जुभावयेदितिकर्मनामधेयत्वे तु उद्दिष्टव्यस्य न मत्वर्थलक्षणाया मुख्ययेव वृत्त्या यजिना सामाना
दिकरणेन तस्यान्वयसंभवात् उद्दिष्टायागेन मञ्जुभावयेदिति संभवति च मुख्यार्थलक्षणाश्रयितुं न युक्ता संनिक्कृष्टविधानंतु समानमेव न चैवं सो
गोदोहने मञ्जुभावात् प्रयोगेदिति विषयवाक्यं ६

तृतीययाग्राधान्येन करणत्वस्यैवोपस्थिति
सं ॥ ६

५१

विशेषययचसापितपा२

यथास्तोत्रशस्त्रादीनां विशेषपर्यवसापितया

स्यत्वाद्गृह्यार्थत्वं सर्वथापि तु तैर्वा नानर्थक्यमिति नामधेयानां विधेयार्थमेति चेद्वक्तव्यं यत्तत्त्वतः तथा हि उद्दिष्टाय जेतयश्च काम इत्यत्र हि उद्दिष्टव्यो यागना
मध्यं तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते अनेन हि चाकोना प्राप्तत्वात्फलोद्देशेन यागे विधीयते यागसामानस्य चाविधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते
तत्र को सो विशेष इत्यये सायां उद्भिच्छब्दात् उद्भिद्रूपो याग इति ज्ञायते उद्भिदा यागे नेति सामानाधिकरण्येन नामधेयान्त्वयात् तस्य च यजिना सामाना
धिकरण्यं नीलोत्पलादिशब्दवत् तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वाच्यो र्थो तिनीलगुणः लक्षणा यातनीलशब्दस्य द्र।
व्यपत्त्वेन सामानाधिकरण्यं उद्भिच्छब्दस्य तु पञ्चवगात्पागविशेषान्ताभ्यां वाच्यो र्थो हि विशेषवाचित्वात् तस्य अत आर्थोतरवाचित्वाभावेन न ना
मधेयस्य नीलशब्दवन् सामानाधिकरण्यं किंतु वैश्वदेव्या मिचेत्यत्र मिचा शब्दवत् वैश्वदेवी शब्दस्य हि देवता तद्धिता तत्त्वात् तद्धितस्य च साम्ये विशेष इत्य
ये सायां आमिहायदसंनिधादामिहायो विशेषः इत्यवगम्यते यथाहुः आमिहां देवता युक्तां वदत्येव हितद्धितः आमिहायदसंनिधात् स्यैव विषयार्थमि
तितथा शुत्यैवो ययदस्यार्थः सर्वनाम्ना प्रतीयते तदर्थस्तद्धिते नैव त्रयाणामेकवाक्यतेति तस्माद्यथा वैश्वदेवी शेष समर्थकत्वेनामिहायदस्य वैश्वदे
वीशब्देन सामानाधिकरण्यं एवं मान्यस्याविधेयत्वाद्यज्यवगात्पागविशेष समर्थकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यं तत्तिष्ठं नामधेय पा
नां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं यथाहुः तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेरिति नामधेयत्वं च निमित्तवत्प्रयोज्यत्वं मत्वर्थलक्षणभयाद्वा क्यभेद
भयात्तत्प्रत्यक्षात् तद्व्ययदेशाच्चेति तत्रोद्भिदा यजेतपश्च काम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणभयात् तथा हि उद्भिच्छब्दस्य ग्रा
समर्थकत्वे यागानुवादेन तावन्नगुणविधानं युज्यते फलयदानर्थक्यापत्तेः न चानेनर्विकेनफलं प्रतिष्ठाया विधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्य
ते वाक्यभेदापत्तेः नापि गुणफलसंबंधविधानं संभवति पर्यदार्यविधानेन विप्रकषार्थविधानापत्तेः धात्वर्थस्य स्वरूपेण विधानात् तदुद्दे
शेन वा अन्यस्य कस्यचिद्विधानात् धातोरेत्यतया राध्ययने श्रयज्यानर्थक्यापत्तेः न हितदानेन करणं समर्थते गुणस्य कारणत्वेना च
सर्वनाम्ना शुत्या उपपदस्यार्थः प्रतीयते इति सामानाधिकरण्येनान्वयः १ गुणेन फलसंबंधानां इत्यर्थः १

प्राणिधर्मत्वात्मकेतेदध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशयोगात् नानेन वा केन प्रकृते कर्मणि गुरा विधानं किंतु ५

मेनयजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वायातेषु एव विधित्वे मत्वर्थलक्षणायात्तेरिति वाच्यं सोमपदस्य लतायां रुढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेर
 गत्यालक्षणाश्रयणात् उद्भिच्छब्दस्य तु नैव वाच्योर्थः कश्चित्समिद्धः उद्भिद्यत्तेनेनेल्लियोगस्य तु गणद्वयागोपि फलोद्भेदनकारिणोऽनुपपत्तेः तत्ति
 द्वे उद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति चित्रयाजनेतमश्रुकामदत्तत्रचित्राशब्दस्य वाच्यभेदभयाद्यागनामधेयत्वं तथा हि
 न तावदत्र गणविशिष्टयागविधानं संभवति दधिमधुययोद्यत्तंधानां तु दकं तंडुलास्तत्संस्तुं यमात्रापत्यमित्यनेन विहितत्वाद्यागस्य विशिष्टविधा
 नानुपपत्तेः प्राप्स्यचयागस्य फलसंबन्धे गणसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः अथ चित्राशब्दात् चित्रत्वस्त्रीत्वयोः युतिः नैस्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्रा
 णिधर्मिणा तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् अनारभ्याधीतानां च प्रकृतौ बाहिरात्कत्वादिति न्यायेन प्रकृतिगामित्यात् प्राणिद्रव्यकाणां
 च यागानां देहस्य चेतरेष्विति न्यायेनाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात्तदनुवादेनानेन वा केन गुरोः विधीयते देहस्य च ज्योतिषो मांगलेन स्वतंत्र
 फलाकांक्षायाः अभावत् पशुकामपदनफलसमर्पकं किंतु अग्नीषोमीयपश्वर्जनां गतया प्राणुकामनानुवादः तथा च न वाक्यभेद इति
 चेत्तत्र तथापि देहानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधाने वाक्यभेदात् विशिष्टकारकविधानेपि गौरवस्तदागोवाक्यभेदरवकारकस्या
 पि प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेः पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादित्वेऽनर्थक्यायत्तेऽन च नियमतः पश्वर्ज
 नकामना भवति कामनातः प्रागेव केन चिद्वृत्ते पशोः तदभावात् तथा च पशुकामपदस्य नित्यचक्षुषा वाधः देहस्य चेत्यतिशिशुपुंस्त्वावरुद्ध
 त्वेन ते स्वसंनिधि पठितेन च कृष्णसांख्यार्णनात् रुद्धे चित्रत्वस्यानारभ्याधीतेन सामान्यश्रास्त्रेण विधानानुपपत्तेः पांचदश्यावतुष्टुव
 सामदश्याविधानं अथ माभूत् अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं सारस्वती मेष्ठीति वाक्यविहितया गंगामेष्ठीनुवादेन गणविधानं
 स्यात् चित्रयेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात् न च प्राक्तेन कृष्णसांख्यार्णनेनैराकांक्षात्रचित्वविधानं युक्तचित्तिवाच्यं नुप
 दिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वागांतरस्य बाधोपपत्तेरिति चेत् मैवं न हि चित्रमेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देशः चित्रत्वस्य च विधा

च पश्वदेव्यामिदं वाच्यं विधीयते वाक्यं
 जिह्वावागिनिर्नरति

२२

[illegible]

देवतयोः

या ६

स्मरणं नास्ति तत्रापि
उक्तिः

अतश्च नानाधर्मदिवदग्निप्रजापत्योर्देवतात्वमिति अन्येत्वाचार्या आहुः अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति वाक्येनाग्निः प्रायकहो-
मानुवादेन प्रजापतिविधानात् न च विनिगमनाविरहादुभयविधानं युक्तमिति वाच्यमविधानादितदेवविधेयं यत्प्रकारांतरेणाग्निं तत्र यथं
नेन वाक्येन सायंकालेन विधीयते सायं जुहोतीति वचनांतरेणाप्राप्तत्वात् तथाग्निरपि न विधीयते अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मंत्रवर्णादेव
प्राप्तत्वात् मंत्रवर्णाद्यापि देवतासमर्थकत्वमस्त्येव अतएवोपांशुयाजे विष्टादीनां मंत्रवर्णिकदेवतात्वमित्युक्तमनन्वेन प्रजापतिदेव
तयाग्नेर्वाधः स्यात् चतुर्थ्यादिप्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते अग्नेस्तु मंत्रवर्णिकतत्र सास्यदेवतेति देवतात्वे तद्विस्मरणवत् यद्यपि देवतात्व
चतुर्थी । संप्रदाने तस्याः स्मरणं तथापि त्यज्यमानदुव्योदेष्टृत्वं देवतात्वं तच्च संप्रदानस्वरूपं तर्गतं त्यज्यमानदुव्योदेष्टृत्वे सति प्रतिग्रही-
तृत्वस्य संप्रदानत्वात् अतश्च तृतीयतः संप्रदानेकदेशात्तया देवतात्वप्रतीतिरस्त्येव मंत्रवर्णात् न देवतात्वं प्रतीयते किंतु अधिष्ठानमात्रं अतश्च मंत्रवर्णा-
श्चतुर्थीतो दुर्बलः यथाहुः तद्वितेन चतुर्थ्यावामंत्रवर्णान्वापुनः देवताया विधित्तदुर्बलं तदपरमिति अतश्च प्रवलप्रमाणवोधितप्रजापतिदेव
तया दुर्बलप्रमाणवोधिताग्नेर्वाधः स्यादिति चेत् सत्यमस्य द्वाधो यदि प्रजापतये जुहोतीति किंचलं प्रजापतिविधानं स्यात् विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मंत्र-
वर्णाप्राप्तमग्निमनूयतस्तमुच्चितो भयविधानायेक्ष्यान्यतः प्राप्तमग्निमनूयतस्तमुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने
लाघवात् अतश्च न वाधकत्वं निरयेत् विधानाभावात् यथा च त्वनमते अग्निप्रजापत्योरेकहोमोद्देशेन विधानात्पुनर्यत्वेन विकल्पे प्रसक्ते
प्रजापतेर्न यादिकमग्निवाधकत्वं समुच्चयविधानात् एवं मंत्रवर्णाप्राप्तमग्निमनूयतस्तमुच्चितप्रजापतिविधानेपि न वाधकत्वमितितुल्यं
यत्तु अग्नेर्मंत्रवर्णिकत्वे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्रलिङ्गमंत्रवर्णवलात्सायं हामस्य द्विदेवत्यापत्तिरिति तत्र अग्निमनुच्चितप्र-
जापतिविधानचत्सूर्यसमुच्चितस्य विधानात् प्रवलप्रमाणवोधितेन प्रजापतिना मंत्रवर्णाप्राप्तस्य सूर्यस्य वाधितत्वात् यत्त्वग्नेर्मंत्रवर्णिकत्वे प्रजा

भयाविधानेवाक्यभेदाद्गौरवायतेष्वनानेनवाक्येनदेवताद्वयंविधीयतेकिंतुमंत्रप्राप्तमग्निमन्त्रद्वयतत्समुच्चितः प्रजापतिर्होमोऽग्निविधीयते अतश्च
 नेदमग्नेः प्रायस्कं किंतुमंत्रवर्ण एव अतश्च तेनाग्नेः प्राप्तत्वा न्नाग्निहोत्रयदं देवतासमर्थकं किंतर्हिनामधेयमेवंतिष्ठमेतत्तत्प्रख्यशास्त्राद
 ग्निरहोत्रशब्दस्यकर्मनामधेयमिति एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधो गन्त्राज्यस्य च त्वित्यादिमंत्रवर्णोऽयः प्राप्तत्वात् समिधो यज।
 तीत्यादिषु समिधादिशब्दाः तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयं यथाहुः विधित्सितगुणा प्राप्तिशब्दमन्यद्व्यतस्त्विह तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामह
 मिष्यत इति दिक् प्रयेनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यत्र प्रयेन शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्ययदेशाशास्त्रात् तेन व्ययदेशा उपमानं तदन्यथा उपययत्येति या
 वत्तथा हि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति तद्यदि मन्त्रप्रयेनो विधेयं स्यात् तदार्थवादे स्तुत्येव स्तुतिः कार्या न च यथा वै प्रयेनो निष्पत्त्यादत्ते एवमयं
 द्वियं तं भ्रातृव्यं निष्पत्त्यादत्त इत्यनेनात्र तेनार्थवादेन प्रयेनः स्तोतुं शक्यः प्रयेनो यमानेनार्थात्तस्तेः क्रियमाणात्वात् न च प्रयेनो यमानेन एव स्तो
 तं शक्यते उपमानो यमेयमावस्य भिन्नतिष्ठत्वात् यदा तु प्रयेन संज्ञको यागो विधीयते तदार्थवादेन प्रयेनो यमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति प्रे
 नशब्दस्य तद्वायदेशाद्वागनामधेयत्वं तत्तिष्ठन्निमित्तं चतुष्टयान्नामधेयत्वं गुण्यते शिष्टगुणवलीयस्त्वनपि पंचांगनामधेयत्वे निमित्तं के
 विदाहुः वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वस्य ति शिष्टगुणवलीयस्त्वात् नृत्तान्तत्वं तत्तत्तादिप्रकारं चतुष्टया
 संभवात् तथा हि न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वं वक्तुं युक्तं वैश्वदेवेनेति तद्वितेनेन मत्वर्थलक्षणाभेदात् सास्यदेवतेत्यस्मिन्
 र्थे हितद्वितस्मरणं तत्रास्यशब्दस्य तद्वितं तर्गतस्य यद्यपि हस्तः हविषोऽरिति स्मृतेः सूक्ते हविषोऽग्नौ च मवातं तथापि सर्वनाम्ना नुप।
 स्थितवाचित्वात् सूक्तं हविषोश्चात्रानुपस्थितत्वाच्च जेतेत्युपस्थितं यागमेवास्यशब्दोऽभिधत्ते इति न तावन्मत्वर्थलक्षणाविश्वेदेव हयैक
 देवताविधानाच्च न वाक्यभेदः नापितत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वं यत्र हि विधिस्मिन्नेतौ न्यतः प्राप्तस्त्वितत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वं यथा
 ग्निरहोत्रशब्दे मन्त्रवागनेयादयोऽप्यष्टौ यागाः प्रकृताः तत्राभिधानागो यद्यपि विश्वेदेवाः प्राप्ताः वैश्वदेव्यामिदोति तथापि सप्तसुतेषाम

होमोऽग्निविधीयते अतश्च नेदमग्नेः प्रायस्कं किंतुमंत्रवर्ण एव अतश्च तेनाग्नेः प्राप्तत्वा न्नाग्निहोत्रयदं देवतासमर्थकं किंतर्हिनामधेयमेवंतिष्ठमेतत्तत्प्रख्यशास्त्राद ग्निरहोत्रशब्दस्यकर्मनामधेयमिति एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधो गन्त्राज्यस्य च त्वित्यादिमंत्रवर्णोऽयः प्राप्तत्वात् समिधो यज। तीत्यादिषु समिधादिशब्दाः तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयं यथाहुः विधित्सितगुणा प्राप्तिशब्दमन्यद्व्यतस्त्विह तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामह मिष्यत इति दिक् प्रयेनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यत्र प्रयेन शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्ययदेशाशास्त्रात् तेन व्ययदेशा उपमानं तदन्यथा उपययत्येति या वत्तथा हि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति तद्यदि मन्त्रप्रयेनो विधेयं स्यात् तदार्थवादे स्तुत्येव स्तुतिः कार्या न च यथा वै प्रयेनो निष्पत्त्यादत्ते एवमयं द्वियं तं भ्रातृव्यं निष्पत्त्यादत्त इत्यनेनात्र तेनार्थवादेन प्रयेनः स्तोतुं शक्यः प्रयेनो यमानेनार्थात्तस्तेः क्रियमाणात्वात् न च प्रयेनो यमानेन एव स्तो तं शक्यते उपमानो यमेयमावस्य भिन्नतिष्ठत्वात् यदा तु प्रयेन संज्ञको यागो विधीयते तदार्थवादेन प्रयेनो यमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति प्रे नशब्दस्य तद्वायदेशाद्वागनामधेयत्वं तत्तिष्ठन्निमित्तं चतुष्टयान्नामधेयत्वं गुण्यते शिष्टगुणवलीयस्त्वनपि पंचांगनामधेयत्वे निमित्तं के विदाहुः वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वस्य ति शिष्टगुणवलीयस्त्वात् नृत्तान्तत्वं तत्तत्तादिप्रकारं चतुष्टया संभवात् तथा हि न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वं वक्तुं युक्तं वैश्वदेवेनेति तद्वितेनेन मत्वर्थलक्षणाभेदात् सास्यदेवतेत्यस्मिन् र्थे हितद्वितस्मरणं तत्रास्यशब्दस्य तद्वितं तर्गतस्य यद्यपि हस्तः हविषोऽरिति स्मृतेः सूक्ते हविषोऽग्नौ च मवातं तथापि सर्वनाम्ना नुप। स्थितवाचित्वात् सूक्तं हविषोश्चात्रानुपस्थितत्वाच्च जेतेत्युपस्थितं यागमेवास्यशब्दोऽभिधत्ते इति न तावन्मत्वर्थलक्षणाविश्वेदेव हयैक देवताविधानाच्च न वाक्यभेदः नापितत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वं यत्र हि विधिस्मिन्नेतौ न्यतः प्राप्तस्त्वितत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वं यथा ग्निरहोत्रशब्दे मन्त्रवागनेयादयोऽप्यष्टौ यागाः प्रकृताः तत्राभिधानागो यद्यपि विश्वेदेवाः प्राप्ताः वैश्वदेव्यामिदोति तथापि सप्तसुतेषाम

चकारवोधितः

पञ्चदातृप्रतियन्त्रः समुच्चयः क्रियागुणोः संबन्धेन समुच्चयः प्राग्भनः समुच्चयो द्वयव्यतिवत् च प्रोभनश्च द्वयव्यतिप्रयोगः स्यात् समुच्चयः
शब्दवत् चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे धवरवदिरयोः समुच्चयव्यतिवत् धवरवदिरयोश्चेत्यपि प्रयोगः स्यादिति अतश्चकारः समुच्चयेन प्रा-
धान्येन वृत्ते येन प्रधानस्यैकस्य विधानान्न वाक्यभेदो भवेत् किंतु कारकद्वयोः यत्सर्जनत्वेनैव सतं वृत्ते समुच्चिता जग्निप्रजापती इति प्रधानद्वयवि-
धाने च वाक्यभेदः स्यादेव यथा ग्रहोद्देशेन संमार्गे कत्वविधाने यद्यपि चकारः समुच्चये प्राधान्येन ब्रूयात्तथा पितृस्य कारकद्वयं प्रति
प्राधान्यमनुष्यपन्नं विभक्त्यभिहितस्य कारकद्वयस्य क्रियोः यत्सर्जनत्वेन समुच्चयोः यत्सर्जनत्वाभावात् कृतं तादृशोद्देशः परिसृतं हि कारकं क्रि-
यातो न्येन संबध्यते कारकसमुच्चयः करणसमुच्चय इति विभक्त्यभिहितं तु क्रिययैव कारकाणां तथैवान्वयात् अतश्चकारेणोच्यमानः सः कारको
यत्सर्जनत्वेनैवोच्यते कारकद्वयं च प्रधानं एकोद्देशेन प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव यथाङ्गुल्यनकपदसंबन्धेन द्वयद्वेकमपि कारकं तथापि तदना-
वृत्तेः प्रत्ययेन विधीयत इति यच्च यथा दक्षिणानुवादेन गवादीनामनेकेषां विधानेन वाक्यभेदस्तथा कारकद्वयविधानेन प्रीतितन्मनसि गो-
श्वाश्चैत्यस्मिन्वाक्ये दक्षिणानुवादेन गवाद्यो विधीयते उक्तरीत्या वाक्यभेदाय तैः चकारश्च एतेन कथं चित्यरिहारेपि गवादीनामनेके-
षां द्वादशाश्रुतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एव आध्वर्यवप्राग्वायंगोश्चेत्यादेः तस्य द्वादशाश्रुतमित्यस्य सहश्रुतत्वेन वाक्येकवाक्यत्वमित्युक्तं
शमेऽतो नेन वाक्येनोभयविशिष्टदक्षिणो विधीयते विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेदः अत एव पार्थसारथि मिश्रेर्दशमेतत्र तैसोभयविशिष्टा-
दक्षिणो विधीयते अनेकगवाद्यात्मिकेका दक्षिणा विधीयते इति चेत्तन्नैवं कृत्वा भ्योदक्षिणां ददातीत्यस्यानर्थक्यं तस्यानुवादत्वात् ऋ-
त्विक्संबन्धपरत्वाद्वादक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्विऋत्विज्जचमसाध्वर्घादीनां च तत्संबन्धः स्यात् एतद्वाक्यसत्त्वे च न भवति ऋत्विक्शब्दस्य
ह्यादिगणऋतृयजननिमित्तत्वेन च मसाध्वर्घाणां ऋत्विक्त्वाभावस्य तृतीये उक्तत्वात् अतश्चोष्वाश्चैत्यस्मिन्वाक्ये विशिष्टविधानान्न वा-
क्यभेदः यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति तत्तु न विशिष्टविधानं होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् अतश्च होमानुवादेन समुच्चितो

एकप्रसूता चैकः प्रीत्या प्रकृतं प्राजुना देव

दाद्वगतः न विधिरेव तत्प्रत्यक्षांस्त्रिनाथवादरत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति अतएव ज्योतिष्ये मेन स्वर्गकामाप्ते ते तत्र ज्योतिष्ये मशब्दस्तानि वा ए
 तानि ज्योतीषि य एतत्प्रसूता माद्वगतं ज्योतिः संवधं निमित्ताकृत्य सोमयागे पूर्वर्तमानस्तत्प्रत्यक्षांस्त्रिनाथमधेयं भवति एवं प्रक
 ते पिदुष्टव्यमप्येवमप्रकारकल्पने मानाभावात् अतएव वैश्वदेवाधिकरणवार्तिककारेण मय संस्तुतस्तत्प्रत्यक्षांस्त्रिनाथमधेयत्वमिति य
 द्योत्यतिश्रिष्टगणवलयस्त्वमुक्तं तदुक्तं विध्यसंभवे युक्त्यभ्युपगमात् अतस्तिद्वैतप्रत्यक्षांस्त्रिनाथमधेयत्वमिति ननु पशु
 सोमाधिकरणे ऐंद्रवायव्यं द्वातीत्यादेन यजिकल्पनं सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयजिष्कृते रित्युक्तं तेन न्यायेन वैश्वदेव्यामिदं त्वत्रापि प्रजेकल्पनं
 मास्तु वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र प्रत्यक्षयजिष्कृतेः एवं चानेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधानमस्तु तस्य च द्रव्याकांक्षायां वैश्वदेव्यामिदं त्वत्रय
 द्रव्यविधानमस्तु एवं च न वाच्यं पदद्वयस्याप्यनुवादत्वं नाप्यष्टोहं वीधीत्यनन्यगति कलिंगविरोधो भवेदिति चेत् तमेवमवैश्वदेव्यामिदं त्वत्रय
 ज्यकल्पने आमिदा किमनुवादेन विधीयते विष्टे देवानुवादेन द्रव्यविधाने द्रव्यस्य देवतागत्वमेव स्यान्न प्राणागत्वमू किंच वैश्वदेवी प्रादे
 देवतातद्विज्ञातत्वादा मिता त्वत्वेन नू ते रित्युक्तं तत्र विष्टे देवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवी शब्देनैव वक्तव्यम् पदभूतेः यथा भावनायां
 करणसमर्पणधातुने वक्रियते यदश्रुतेर्न तूययदेनेत्युक्तं भावाद्याधिकरणे तद्वत्तत्र च वषट्क र्त्तुं प्रथममक्षरं तदेकप्रसूता विरो
 धः अतो यानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामिदं त्वत्रयजिकल्पनं तावदवश्यं कर्त्तव्यं ततश्च यजुसोमाधिकरणं न्यायवैषम्यमू ऐंद्रवाय
 वं द्वातीत्यादि देवताविशिष्टगणविधानेन यज्यकल्पनात् यजिकल्पने च वैश्वदेव्यामिदं त्वत्रय देवताविशिष्टकर्मविधानं युक्तं
 पदद्वयश्रवणात् एवं चानेयोषाकामालः सोमश्च हरीत्यादि वाक्ये वैश्वदेव्यामिदं त्वस्य चाकस्य प्रायः प्रातो रस्ति भवति अन्यथा हिते शुभ
 वेषु द्रव्यदेवतासंवधक ल्पितयागविधाने अत्र च द्रव्यमात्रविधानमिति वेत्तव्यं प्रसज्येत किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य
 दचतो समयकत्वे यद्विश्वे देवाः समयजंततद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यस्यार्थवादस्यात्यंतमेव निरास्तवनं स्यात् एतदर्थं वादादि

किंदिश्वदेवादेवताकत्वेन
 देवताविशिष्टमिदं यागमात्रसमर्पकत्वे

वैश्वदेव्यां द्वातं तत्प्रत्यक्षांस्त्रिनाथ
 उत्पत्तिवाक्यः सहपाठः

[illegible]

तिविधिकाव्यप्रवरोऽयं संप्रवर्तयतीति निषेधवाक्यप्रवरोऽयं संप्रवर्तयतीति निवृत्तानुक्तलव्यापारनिवर्तनायाः प्रतीतिः अतः सर्वत्र निषेधे
 युनिवर्तनेव वाक्यार्थः एवं च विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वे सिद्धं भवति न नानादिवर्जनकर्तव्यता वाक्यार्थपक्षे कर्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वा
 तयोरेकार्थत्वे स्यात् तत्र न युक्तमयथाहुः अंतरं यादृशं लोके ब्रह्महत्यापञ्चमेधयोः दृश्यते तादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोरिति तथा फलबुद्धिप्र
 मेयाऽधिकारिवोधकभेदतः यंच धातुतमिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधोरित्यनन्तरं साधनत्वं लिङ्-र्थस्तन्मते लिङ्-संस्पृष्टेन न जड्य साधन
 त्वप्रतिपक्षमनिष्पन्नः धनत्वं गमयति सर्वथापिनः प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयः यदा तु तदन्वये किंचिद्वाधकं तदाऽगत्या धात्वर्थेनान्वयः तच्च वा
 धकं द्विविधमस्मत्प्रवृत्तमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च अनेन च वाधकद्वयेन न जयुक्तेषु वाक्येषु यद्युदासाप्रपञ्चो भवति तदभावे निषेध ए
 व यद्युदासः स चित्तो यो यत्रात्तरयदेन न जयति प्रतिषेधः स चित्तो यः क्रियमास ह्यत्र न जयति चतयोर्लक्षणात् तत्र नेहेतोर्वातमादित्यमित्यादौ यद्युदा
 साप्रपञ्चो तस्य प्रवृत्तमित्युपक्रमो तत्तथा हि वृत्तप्राप्तेन कर्तव्यार्थो नुच्यते अतश्च स्मृतात् कस्य कर्तव्यार्थानां वयत्वेनोपक्रमोक्तिस्तत्कर्तव्य
 मित्युपेक्षायामग्रेनेहेतोर्वातमादित्यमित्यादौ कर्तव्य एवार्थो वक्तव्यः आकांक्षिताभिधानात् अर्थोत्तरोक्तेः च पूर्ववाक्यस्य साकांक्षत्वेनाप्रमाण
 प्रसंगात् न हि कर्तव्यत्वेनोपक्रमे अग्रे च तदनभिधाने पूर्ववाक्यस्य निराकांक्षत्वं भवति न च साकांक्षस्य प्राप्ताय गौरवः पुरुष इत्यादाविति
 प्रसंगात् किंच नेहेतेत्यस्योपक्रमेण प्रतीयमाना एकवाक्यता न स्यात् अर्थोत्तरोक्तेः अतश्च स्मिन्वाक्ये कश्चित्कर्तव्य एवार्थो वक्तव्यः
 तदुक्तोचननजः प्रत्ययेन संबंधो घटते तत्संबंधे कर्तव्यार्थोक्तेरनुययतेः प्रत्ययाच्चावतारितो न जधातुना संबध्यते तत्संबंधे च न नजः प्रति
 षेधकत्वं तयोरेविधायकत्वात् यथाहुः नाम धात्वर्थयोगीतुमैव न जयति प्रतिषेधकः वदत्यद्राह्याणां धर्मा वन्यमात्रविरोधिनाविति अतश्च अने
 हेतेत्यत्र नजो धातुयोगान्न जीदति भ्यां ईदृशा विरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते ननु तदन्यत द्विरुद्धतदभावे न न जयति सत्यपि सारो न ज
 : स्वसंस्पृष्टाभाव एव शक्तिर्लीघवात् ननु तदन्यात् द्विरुद्धयोः तयोरेभावघटितत्वेन गौरवात् अनेकार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् अतो नजो

वैश्वदेवशब्देचिद्वैश्वदेवकर्तृकत्वेन कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते तदेव ता समर्पकत्वे विरुध्यते किं च वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिता
 यानोत्पत्तिश्चिद्वैश्वदेवतया चतमानवाजिनं वाधितुं शक्यते इति उभयोरप्यामिताः क्रान्तिनयो यागांस्तं स्यात् तथा च विकल्पः सचाष्टदोषदुष्टद
 त्तिसमाद्वैश्वदेव्यामिदं तत्रैव यागविधानं इतरस्य त्वनुवादत्वं अनुवादत्वे यथानानर्थक्यं तथोक्तमित्याह तावत्तत्सिद्धं वैश्वदेवशब्दस्य
 कर्मनामधेयत्वं तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयनिर्वाहणेन नामधेयस्य विधेयार्थयत्तिच्छेदकतया र्थवत्त्वं अनर्थहेतुकर्मणः
 सकाशात् स्यात्पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुवन्धिप्रसूतथा हि यथा विधयः प्रेरणामभिर्दुतः स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधे
 यस्य यागादेः श्रेयःसाधनत्वमाप्तिर्यतः पुरुषं तत्र प्रवर्तयंति एवं न कलंजं भक्षयेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिर्दुतः स्वनिवर्तकत्वनि
 र्वाहार्थं निषेधस्य कलंजभक्षणादेरनर्थहेतुत्वं नास्ति यतः पुरुषं ततो निवर्तयंति ननु कथं निषेधानां निवर्तनाप्रतिषेधकत्वं वा तन्न भक्षये
 न हंत्य चरत्येवमादौ श्रव्यवधानेन न जर्थाभावात् स्यात् त्वर्थानां च यथा त्वर्थवर्जनकर्तृत्वात् तैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते ततश्च यथा यजेतेत्या
 दौ यागकर्तव्यता वाक्यार्थः एवं निषेधेतु तद्वा त्वर्थवर्जनकर्तृव्यता वाक्यार्थो न निवर्तनेति चेत् तत्रैव न श्रव्यवधाने पिधात्वर्थस्य प्रत्ययार्थो
 यसर्जनत्वेनोपस्थितस्य न जर्थाभावो नान्वयायोगात् न ह्यन्यो यसर्जनमन्येनान्वेति मा भूद्राजपुरुषमानयेत्यत्र राज्ञश्चानपनान्वपित्वं ततश्चाव्यव
 धानेपि न जर्थास्य न धात्वर्थानां च यः आह रायस्यैव एकहापन्यानापि कलंजादियदर्थे रन्वयः तेषामपि कारको यसर्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्न
 पदस्य न जर्थास्य नान्वयायोगात् न एकहापन्याद्व्याहारेण न श्रुतश्चान्वेनान्वयायोगात् न जर्थाः प्रत्ययार्थेन संबध्यते तस्य प्राधान्यात् क्रयभाव
 येवाहपादीनि तत्रापि नाख्यातां प्राचाच्यार्थभावमया तस्या अपिलिङ्त्वां प्राचाच्यपूर्वर्तनोपसर्जनत्वेनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात् भूतो
 लिङ्त्वांशेन न जसंबध्यते तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात् न जश्चैव स्वभावो यत्स्वसंबधिप्रतियक्षवोधकत्वमनास्तीत्यत्र ह्यस्तीति सत्वशब्दे
 न संबध्यमानो न जसत्त्वप्रतिपक्षे सत्वगमपत्तिरिति लिङ्त्वांस्तत्त्वत्पूर्वर्तना श्रुतत्वेन संबध्यमानो न जप्रवर्तनाप्रतिपक्षे निवर्तनागमप

किं तु दलनादौ प्रवृत्तं प्रत्येवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात् स्वयं निवृत्तं प्रकृतं प्रति न प्रवर्तते वेयर्थ्यात् ?

यद्देज्जोतीत्यनेन प्राप्तिं प्राप्त्वनि येन
होतीति प्राप्तिं स्वेवत्यरामकः ५

तैस्त्रयप्रवृत्तं प्रवृत्तिप्रवर्तते वैयर्थ्यात् किंतु हनने प्रवृत्तं प्रवृत्तिर्न कर्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रवृत्तिष्वेधात् यत्कर्तव्यं तन्नेति अतश्च प्राप्तिमायेः
 तात्त्वात्प्रवृत्तिष्वेधानामनुयाजेषु ये यजामहप्रवृत्तिष्वेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या मानता वद्वननादा विवरागतः संभवति अतो यजतिषु ये यजामहं क
 रोतीति शास्त्रात्त्वावक्तव्या शास्त्राप्रामाण्यस्य च प्रवृत्तिष्वेधे विकल्पः स्यात् शास्त्रेण भूतिनिति तत्रागस्येव शास्त्रात्तरस्यात्पतवाधमोगात् न च य
 देशास्त्रेण हवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजे स्थिति विप्रोषशास्त्रेण यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् शा
 स्त्रयोर्हितत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्परं निरपेक्षतान हियदशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रायेतास्ति निषेधशास्त्रस्य तु प्र
 सप्तार्थयजतिषु ये यजामहं करोतीति विधेरस्त्यपेक्षारण्यं च निषेधशास्त्रस्य विप्रोषविषयत्वेन प्राबल्यवत् विधिशास्त्रस्यापि नुपजीव्यत्वेन
 प्राबल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यंत बाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वा द्विकल्पः स्यात्तत्र न युक्तः विकल्पे हि यद्देशास्त्रस्याप्रामाण्यं
 भवति न ह्यनुयाजेषु ये यजामहं करोतीति नानुयाजे स्थित्यस्य प्रामाण्यं संभवति व्रीह्यनुष्ठानसमय इव यवशास्त्रस्य द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् विधे
 र्हितं च ज्ञायते यत् अनुयाजेषु ये यजामहं करोतीति कश्चनोपकारो भवति तिति निषेधात्तदकरणदिति ज्ञायते अतश्च तद्वदनाकरणादिव दृशपूर्णमासा
 योः सचोपकारो दृष्टपद इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगः अतश्च विकल्पेन युक्तः प्रवृत्तिष्वेधाप्रयोगो च तदायत्तेन तदाप्रयोगात् किंतु न जः अनुयाजशब्दे
 न संबंधमाश्रित्य यदुदासः आश्रीयते न जनुयाजशब्दाभ्यां अनुयाजव्यतिरिक्तलक्षणात् अनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजामहं करोतीति अत्र च वा केये य
 जामहः कर्तव्यतया न विधीयते यजतिषु यजामहं करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् किंतु सामान्यशास्त्रविहितये यजामहानुवादेन ह्यनुयाजव्यतिरिक्त
 विषयसमर्पणान्नानुयाजे स्थिति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं अतश्च यदुदासप्रयोगेन किंचिद्बाधकं तत्सिद्धं नानुयाजे स्थिति वाक्ये विकल्पमया त्यदुदासा
 प्रयोगमिति ननु यदुदासाप्रयोगे यजतिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रेण प्रामाण्यं प्राप्तस्य ये यजामहस्य नानुयाजे स्थित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्ते

कारण
त्वेन ई

धातुयोगेधात्वर्थीभावबोधकत्वमेव न तत द्विरुद्धार्यबोधकत्वमिति चेत्सत्यम् न ज्ञोऽभाव एव शक्तिः स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं न शक्त्यभिप्रायम् ^{नाम २}
 त्वर्थयोगीत्यपि प्रतीत्यभिप्रायं तथापि नेहेतेत्यत्र प्रत्ययस्य न जाऽसंबंधत्वेन तावत्कश्चिदर्थो विधेयः तन्न तावद्वा त्वर्थो विधातुं शक्यते न जातदभा
 वबोधनात् नापि तदभावो विधातुं शक्यते अभावस्याविधेयत्वात् अतश्च न जीदिति भ्यां विधानयोग्यः कश्चने च एण विरोधी अर्थो लक्षणाया
 प्रतिपादयते स चेत्त एण विरोधी लक्ष्यमाणाः यदार्थो नेहेति अनी च एण संकल्पः तस्ये च एण विरोधित्वात् सत्यपि पदार्थांतरस्ये च एण विरोधित्वे सर्वत्रि
 याऽविनाशतत्वेन संकल्पस्यैव लक्षणा स एव नेहेतेत्यत्र कर्तव्यतया विधीयते अनी च एण संकल्पेन भावयो दिति भाव्या कांक्षायां चेतावता है न सा
 चि युक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः या यज्ञयो भाव्या तया संबध्यते एवं चात्र या यज्ञ... यार्थ संकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात् स्य ब्रूतमित्य
 ने नैक वाक्यता सिद्धा भवति तत्ति द्वे नेहेतेत्यत्र तस्य ब्रूतमित्युक्तमात्यर्थदासाश्रयणमिति नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्र
 सत्त्वात् तदाश्रयं तथा हि यद्यत्र प्रधानसंबंधलोभान्न जः प्रत्ययसंबंधः स्वीक्रियेत तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषु ये यजामहः प्रतिषिध्यत इति
 वक्तव्यम् अनुयाजेषु ये यजामहं न कुर्यादिति न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति प्राप्ति सापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य अत एव नांतरित्वेन दिवी
 त्यस्य न प्रतिषेधकत्वं अतर्हि हे च यना प्राप्तेः अत एव न ब्राह्मणो हंत व्य इत्यस्य नित्यवद्वनन निवर्तकत्वमुपपद्यते सर्वे हि पुरुषः कदाचिद्
 नर्न दौ प्रवर्तते कदाचिच्च रागाद्यभावेन प्रवर्तते तत्र यदि निषेधस्य प्राप्ति सापेक्षत्वेन स्यात् तदा रागा विरोधाय ह न नादावप्रवृत्तं प्रत्येव
 न शास्त्रप्रमाणोपययतौ रागादिना ह न नादौ प्रवृत्तेन प्रसन्नततो निवर्तितव्यमप्राप्ति सापेक्षत्वेन स्वयमप्रवृत्तं प्रतिप्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्रा
 प्रवृत्तेः रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रांतिनिमित्तरागबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेः युक्ता प्रवृत्त स्य ततो निवृत्तिः अतश्च ब्राह्मणो न हंत व्य इत्यस्य निषे
 धस्य निवृत्तिनियमवोक्तत्वं व्रीही न वहन्यादित्यस्यैवावद्यात नियमबोधकत्वं यथा खलु व्रीही न वहन्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थं अवद्या

पथुदासः

विकल्पप्रसक्त्ये

तत्सिद्धं नानुयाजेदित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पथुदासाश्रयणमिति यत्र न स आश्रयितं न प्राक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि निषेध एवाश्रीयते यथा नानाति
 रात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र अत्र ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति शास्त्रेण प्राप्तं अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णं प्रतिषिध्यत इति चिह्नितप्रतिषिद्धत्वा
 द्विकल्पप्रसक्तावपि पथुदासो नाश्रीयते अशक्यत्वात् यदि ह्यत्र न जः षोडशिनं पदेन संबन्धः स्वीक्रियेत तदा अतिरात्रे षोडशिनं व्यतिरिक्तं गृह्णातीति
 वाक्यार्थः स्यात्तत्र चातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधः अतएवातिरात्रातिरात्रपदननजः संबन्धो नतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् अतएवात्र यथुदासस्यानुषंग्येति निर्दिध एव स्वीक्रियते विकल्पोपि स्वीक्रियते अनन्यगतेः अतश्चेतत्सिद्धं य
 त्रास्यव्रतमित्याद्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा न कलिंजं भक्षयेदिति यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पथुदास
 आश्रयितं न प्राक्यते तत्र प्रतिषेधः यथा नानातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति एतावांस्तु विशेषः यत्र विकल्पाऽऽपादकः प्रतिषेधः तत्र प्रतिषि
 ध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं न भयोरपि विधिविधेयोः कृत्वर्थत्वात् यत्र च न द्विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तिश्च एतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्त
 त्रनिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं यथा कलिंजं भक्षणस्य हीनचित्तो न जहोतीत्यादि कुतश्च न होमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्
 त्वात् कृत्वर्थत्वेन प्रतिषेधेतदनुष्ठानां क्रातोर्वैगुण्यं नानर्थोत्पत्तिः यथा स्वरूपगमनादिप्रतिषेधे रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रति
 षेधे निषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं निति दिक् तत्सिद्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबंधित्वं एवं सर्वस्यापि वेदस्यापुरुषार्थानुबंधित्वं प्रकृतमनु
 सरामः तदेवं यथा विधादीनामध्ययनविध्ययाज्ञानानां नानर्थक्यं एवमर्थवादानामपि तदुयात्तत्वेनानर्थक्यानुमयतेः स्वार्थप्रतियादने च
 प्रयोजनाभावात्तत्राणामप्रयोजनवदर्थयर्थवसानं वक्तव्यं ते चार्थवादाद्विधाः विधिप्रोधानि येषु प्रोधाश्च तत्र चायं व्याख्येयतमालभते
 त्यादिविधिप्रोधाणां वायुर्वेदे पिष्टादेवता इत्यादीनामर्थवादानां विधेयार्थत्वावकाशार्थत्वं बहिर्विहरजतं न देयमित्यादि निषेधप्रोधाः
 वायुदेवतां कष्वेतालं भनेन यागं भावयेदिति वाक्यार्थः ३ वेद्यामास्तु तवर्हिषि हिरण्यनिधाय तद्वाह्यो

अध्ययन
विध्ययात्
त्वेन

भावेन तत्र जतं देयमिति १२६

संकोचनात्पुंदासंख्येयसंहारादभेदः स्यात्तत्रपसंहारे हि सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे संकोचो भवति यथा पुरोडाशं चतुर्द्वाकरोति तिति पुरोडाशसामान्ये
प्राप्तं चतुर्द्वाकरणं आग्नेयं चतुर्द्वाकरोति तिति आग्नेये संकोच्यते इति चेन्न तन्मात्रसंकोचार्थत्वाद्दुयसंहारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात्पुंदा
संख्येति केचित् अन्ये तु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो व्यापारविशेषविधेः पुंदासंख्येयपुंदासः सविशेषो यत्रोत्तर
पदेन न जड इति अभिप्रेक्ष्योक्त्या प्रत्ययतिरिक्तेन धातुनानाम्नावानजः संवधः अतस्तयोस्तावत्स्वरूपतः स्यात् एवमेदः एवं सत्यप्यभेद
आशंक्येत यदि पुंदासः विहितस्तत्रावश्यं उपसंहारस्यात् न चेत्तदस्ति नेदो तो व्यंतमित्यादौ सत्यपि तस्मिन् उपसंहाराभावात् न हि तत्राग्ने
ये चतुर्द्वाकरणमिव सामान्ये प्राप्तं किंचिद्विशेषे संकोच्यते यावत्तयोर्द्वेषो नानीक्ष्णसंकल्पमात्रविधानात् प्रकृतोदाहरणोत्तरयजिसामा
न्ये प्राप्तस्य यजामहस्यानुयाजव्यतिरिक्तेषु संकोचनाद्यदिविधेरूपसंहारविधित्वं भवति नेतावता किंचिद्विहितं विध्यभेदे हि कथं विधि
कार्यमुपसंहारः पुंदासेन क्रियत इति भवति विरोधः न चान्विधिर्नास्ति न जौ नुयाजयदसंवधेन विधेर्विधायकत्वस्याव्याघातात् अत्र हि प
ुंदासो नुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्थकः आग्नेययदवत् उपसंहारकस्तु विधिरिव न चान्वत्तन्मात्रसंकोचाभावात् नोपसंहार इति वाच्यम्
तन्मात्रसंकोच इति कार्यः आग्नेयमात्रे संकोचो वा सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रसंकोचो वा आग्नेयस्याधीतसामदप्रस्य मित्रविंदादि
प्रकरणस्येन वा केनोपसंहारो न स्यात् आग्नेये संकोचाभावात् द्वितीये चतुर्द्वाकरणस्य पुरोडाशमात्रे प्राप्तस्याग्नेयसंकोचवत् अन्या
जाननुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्याननुयाजेषु संकोचादुपसंहारः स्यादेव एतावत्तु विशेषः आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो विशेषः स्व
यदोयस्यापिताः प्रकृतौ तु पुंदासेन तस्योपस्थितिरिति नुपसंहारन्यायस्त्वविशेषः एवमत्र तदन्यमात्रसंकोचनार्थत्वात्पुंदासस्येति तत्र
नेदो तेत्यत्र सत्यपि पुंदासे संकोचाभावात् न तत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे संकोच्यते संकल्पमात्रविधानादित्युक्तमित्यात्तातावत्

अनुयाजव्यतिरिक्तस्य विशेषस्येत्यर्थः

ललाणयेव एवं च वैदिकलिङ्गादिश्रवणोपि प्रवर्तना सामान्यमेव प्रतीयते तत्र कोसौ व्यापार इत्येतायां प्रेक्षादिह यस्य वक्तुमिष्टाय स्यायो
 हषेयेवेदे अनुपपत्तेः शब्दनिष्ठा एव प्रेरणापर्ययोः कश्चित् व्यापार इति कल्प्यते अतः शब्दनिष्ठा एव प्रेरणापर्ययो व्यापारः शाब्दी
 भावनासैव च प्रवर्तनात्वेन हषेयाविध्यर्थ इति कल्प्यते नार्थोऽभिधाभावनामादुरन्यामेव लिङ्गादय इति वार्तिकस्य अभिधीयते नेनेति व्युत्प
 न्नाग्रभिधाशब्देन शब्द उच्यते तद्व्यापारमिका भावनालिङ्गादिवाचेति केचिदाहुः अन्येत्वाहुः सत्यं प्रवर्तना सामान्यं विध्यर्थः तथैव
 १. किं गृहात् प्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारः प्रवर्तनाग्रयो हषेये च वेदे प्रेषादेरसंभवात् कश्चित्पुरुषे प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनी
 २. विधिः शब्दाभिधेयप्रवर्तना सामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात् तत्र कोसौ व्यापार इत्येतायां धात्वर्थगतं समीहितसाधनत्वं
 ३. चेति कल्प्यते तस्यापि प्रवृत्त्यनुकूलत्वात् सर्वसमीहितसाधनतां तात्वात् प्रवर्तते अन्यप्रेरितोपि पदीयसाधनतां न जानाति तदनेव प्र
 ४. तं तत्स्वतंत्रप्रेरणावादेऽपि तदाक्षिप्तसमीहितसाधनतां ज्ञानं स्वीकृत्य त एवाग्रन्यायाविधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तैः अतः शब्दप्रत्ययकत्वात्
 ५. मोहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन हषेयाविध्यर्थः एवं च विधिः शब्दस्यान्यत्र व्यापारबोधकत्वेनोक्तसिद्धे सिद्धे न वन्ति किंच शब्दस्यैको
 ६. व्यापारः संप्रदायभित्तिकः कल्पनीयः तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणात्वेनात्तत्त्वप्रवृत्तौ वा तस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शब्दस्य
 ७. च निष्ठा व्यापारसाधकत्वेन हृत्तस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थस्य मोहितसाधनत्वमिति कल्प
 ८. नाद्वैतमावश्यकस्यैकसमीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन हृत्तस्य प्रवर्तनात्वेन हषेयाविध्यर्थत्वकल्पनलाघवात् अन्यनिष्ठत्वा
 ९. द्यं न च विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनात्प्रेरणानाभिधाने च विधेः प्रवर्तकत्वाभावाद्वा त्वर्थस्य समीहितसाध
 १०. नत्वकल्पकत्वमेव नास्तीति वाच्यम् प्रवर्तनाभिधानेनेतन्मतेपि विधेः प्रवर्तकत्वात् विध्यभिहितस्य च प्रवर्तना सामान्यस्य विशेषे

२४
 रां। सेरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेधनिन्दकतयेति अतश्च लक्षणाया प्राप्तास्त्यमर्थवादेर्वाध्यते तच्च प्राप्तास्त्यज्ञानं शब्दभा-
 वनायामितिकर्तव्यतात्वेन संवध्यते परमप्रकृतं तत्सिद्धवत्त्वमागार्थभावं भाव्यकालिङ्गादिज्ञानकरणीका प्राप्तास्त्यज्ञानेति कर्तव्य-
 तांकाशाब्दीभावनालिङ्गत्वांशे नोच्यते इति ननु केयं शाब्दीभावना उच्यते प्रकृत्युक्तकूलो व्यापारविशेषः स एव विध्यर्थः लिङ्गादिश्रवणोऽयं मा-
 प्रवर्तयतीति तस्य नियमप्रतीतिः यत्तु रयसाधनत्वं विध्यर्थ इति तन्न तथा सति रयसाधनमिति शाब्दस्य विधिः प्रकृत्युक्तकूलो व्यापारविशेषः स एव विध्यर्थः स्यात् न च यथायत्नं युज्य-
 ते संध्योयासनं तैरयसाधनं तस्मात्तत्त्वकुर्वितिसहप्रयोगात् यथायागां च स रुप्रयोगाभावात् अतश्च व्यापारविशेष एव विध्यर्थः स च लोके-
 मरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु प्रकृषाभावाच्च न विद्ये एव प्रेरणाधरवर्धयशुक्तं ननु लोके शाब्दनिष्ठे प्रेरणाधरमर्याये व्यापा-
 रे शाब्दप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहाभावात् कथं तस्य विधिः शाब्दात्प्रतीतिरिति चेत् सत्यमेतत् तथामिवास्तवत्त्वनयानादौ स्वकृतशब्द-
 नादिजनितमात्प्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात् सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनंतरभाविनी प्रयोज्य-
 वृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्यतत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्तनाज्ञानमनुमीयते यद्यपि भोजनादौ स्वप्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वावधार-
 णात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि तत्पूर्वकत्वावधारणं युक्तं तथाप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमात्प्रवृत्तौ दर्शनेन प्रयो-
 ज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्तत्कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसानं तच्च प्रवर्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवा-
 क्यजन्यमित्यवधारयति तत्र चावापोद्वाभाभ्यां प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति प्रवृत्त्युक्तकूलो व्यापारः प्रवर्तनासच व्यापारः प्रेरणा-
 दिरूपविधिधरति प्रत्येकं च विचारित्वा द्विविधिशब्दवाच्यत्वा नुमयतेः प्रवर्तनासमान्यमेव विधिः शाब्दवाच्यमिति कल्पयति एवं च वि-
 धिश्रवणोऽप्येवादिह पस्यवक्तुः अभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिनिविशेषरूपेण तथैव शक्तिग्रहात् विशेषरूपेण तु प्रतीति-